

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍՔ - 2

Գիտական հոդվածների ժողովածու

Երևան 2020

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.22
Լ 304

Հրապարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝
բ.գ.դ. Վ. Լ. Կատվայան
բ.գ.դ. Լ. Ս. Հովսեփյան
բ.գ.թ. Ա. Ս. Գալստյան
բ.գ.թ. Ն.Մ.Սիմոնյան

Լեզու և խոսք -2: Գիտական հոդվածների ժողովածու
Լ 304 (Էլ. հրապարակում).– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտ, 2020.- 167 էջ:

Ժողովածուում տեղ են գտել հայերենի ուսումնասիրության
տարբեր ոլորտներին (բարբառագիտություն, հայոց լեզվի պատ-
մություն, կիրառական, ընդհանուր և համեմատական լեզվա-
բանություն) վերաբերող նյութեր:

ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.22

ISBN 978-9939-9235-4-3

© ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2020 (Էլ. հրապ.)

**ՊԱՐԶ ՆԱԽԱՂԱՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԱՌԱՇՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍԱՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ՝ ԸՍՏ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ
ՆՊԱՏԱԿԻ**

Առած-ասացվածքները ժողովրդական բանահյուսության ամենատարածված ստեղծագործություններն են և պատկանում են վիպական ժանրին, բայց ի տարբերություն վիպական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների, առած-ասացվածքներում կյանքի երևույթներն ու հարաբերությունները պատկերվում են առավել սեղմ և պատկերավոր խոսքի միջոցով: Հաճախ մեկ կամ երկու բառով արտահայտվում է ամբողջական բովանդակություն:

Սույն հոդվածի նպատակն է վեր հանել պարզ նախադասության դրսևորումները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում՝ ըստ հաղորդակցման նպատակի:

Նախադասությունը կառուցվածքային տեսակետից երկու հիմնական տեսակի է բաժանվում՝ *պարզ և բարդ*:

Ըստ հաղորդակցման նպատակի՝ *պարզ նախադասությունները* ժամանակակից հայերենում բաժանվում են չորս խմբի կամ տեսակների՝ *պատմողական, հարցական, հրամայական և բացականչական*: Սրանց հիմնական տարբերակիչ հատկանիշը հնչերանգն է, որը բոլոր պարագաներում պարտադիր քերականական հատկանիշ է այս նախադասությունները

զանազանելու համար: Պատմողական նախադասությունը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում

Պատմողական նախադասությունը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում ամենատարածված և ամենաշատ գործածական նախադասությունն է: Այս նախադասություններով խոսողը պատմում, հաղորդում է իր իմացածը, հաստատում կամ ժխտում որևէ իրողություն, սակայն դա ամեննին չի նշանակում, որ դրանք միշտ հաստատական կամ ժխտական բովանդակություն են ունենում, այդ նախադասությունների իմաստը կարող է լինել նաև երկբայական և ենթադրական: Հնչերանգը հանդարտ է, առանց հատուկ շեշտի: Պատմողական նախադասության ստորոգյալը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում կարող է արտահայտվել սահմանական (Պտղատու ծառին ճղները քաշ են լինում (5)¹, Իծանը (այծերը) սարն են գնացել (13), Մուկն էլ է աղանձ ուտում (16)), հարկադրական (Տանտիկինի մի ձեռք գող պիտի ըլնի (203), Պարը մտնողը պտի շորորա (238)), ենթադրական (Դուզ խոսողի գտակը ծակ կըլնի (8), Շունը տիրոջը կը ճանչնա (9), Բանը խելքով կ'երթա առաջ (13), Աստված հալալին կը տա (14)), ինչպես նաև ըղձական եղանակի

¹ Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, *Առաձանի*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Ե., 1960: Մեր աշխատանքում ներկայացնելու ենք պարզ նախադասության դրսևորումները հայերենի առաձներում և ասացվածքներում՝ ըստ հաղորդակցման նպատակի՝ հիմք ընդունելով Ա. Ղանալանյանի «Առաձանի» բանահյուսական համահավաք աշխատությունը: Հետայսու փակագծերում կնշենք գրքի համապատասխան էջերը:

բայաձևերով (Աչքը կշտանալ չունի (27), Անզգամն աստոծ չունի (39), Սուտը տեղ չունի (41)):

Բերված օրինակներում բոլոր նախադասությունները **երկկազմ** են:

Երկկազմ կոչվում է այն պարզ նախադասությունը, որի մեջ՝ գործող կամ եղող առարկան և նրան վերագրվող հատկանիշը ունեն կամ կարող են ունենալ իրենց քերականական, տարբերակված արտահայտությունը՝ հանձինս ենթակայի և ստորոգյալի²:

Այսպիսի առած-ասացվածքներում բայերը հարկադրական եղանակով քիչ ենք հանդիպում: Դրա պատճառն այն է, որ այս եղանակը ցույց է տալիս հարկադրաբար կատարվելիք գործողություն, մինչդեռ առածներն ու ասացվածքները ժողովրդական խրատներ են, խորհուրդներ, բայց ոչ պարտադրանքներ:

Հայերենի առածներում և ասացվածքներում երկկազմ նախադասությունների հետ հաճախ գործածվում են նաև այնպիսի նախադասություններ, որոնցում բացակայում են երկկազմին հատուկ բնեռներից մեկը՝ ենթական, կամ երկուսը միասին՝ թե՛ ենթական և թե՛ ստորոգյալը, բայց հաղորդակցումը տեղի է ունենում, նախադասությունների այս տեսակը քերականության մեջ կոչվում է **միակազմ, միակենտրոն** կամ **միաբնեռ**³:

² **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 271:

³ **Խ. Բաղիկյան, Ա. Պապոյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն*, Ե., 2003, էջ 83:

Միակազմ նախադասություններն ըստ իրենց արտահայտության ձևերի, բաժանվում են երեք հիմնական տեսակի՝ **դիմավոր միակազմ, անդեմ միակազմ, բառ-նախադասություններ:**

Քննության առնենք դրանք հայերենի առաձներում և ասացվածքներում:

Ա. Դիմավոր միակազմ նախադասություններն արտահայտվում են բայի դիմավոր ձևերով, առանց ենթակայի: Ենթական չկա, և անհնար է կամ հարկ չկա այն վերականգնելու: Դիմավոր միակազմ նախադասությունները հիմնականում պարզ են, թեև երբեմն հանդիպում են բարդ միակազմ նախադասություններ: Դիմավոր միակազմ նախադասությունները, ըստ դիմային իմաստի յուրահատկության, լինում են 3 տեսակ՝ **ձևական դիմավոր միակազմ նախադասություն, անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասություն, ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն:**

ա) Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունը բնորոշվում է նրանով, որ նրանում դեմքը դիմային վերաբերության տեսակետից ձևական է, և նրանով արտահայտված երևույթը, գործողությունը դիմային տեսակետից որևէ ձևով չի կապվում եղողի, կատարողի հետ ⁴ : Ըստ գլխավոր անդամի արտահայտության՝ հայերենի առաձներում և ասացվածքներում ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունները լինում են **բայական և անվանական:**

⁴ Ս. Աբրահամյան, Ն. Պատնասյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղդկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Շարահյուսություն, հ. 3, Ե., 1976, էջ 473:

նախադասությունները հիմնականում արտահայտվում բայի երրորդ դեմքով (հատկապես միադիմի բայերով)։ Շիտակ ասողին ձին տակն պետք ա (8), Անպտուղ ծառին քար գցող չի լինի (38), Ասողին էլ լսող է պետք (36), Էրկու գծին մի խելք է հարկավոր (173)։

Անվանական գլխավոր բաղադրիչ ունեցող նախադասությունների հանգույցը ևս արտահայտվում է երրորդ դեմքով և ունի եզակի թիվ։ Գծի համար ամեն օր նոր տարի ա (43), Գծին ամեն օր Զատիկ է (43), Թամբալին ամեն օր կիրակի է (34)։

Ըստ բովանդակության և կիրառության ոլորտի՝ ձևական դիմավոր նախադասությունները լինում են՝ բնության երևույթներ, ժամանակ, հասարակական, անհատական և այլ կարգի երևույթներ արտահայտող նախադասություններ։

բ) Անորոշ դիմավոր միակազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի դիմային վերաբերությունն անորոշ է. դեմքի ընդհանուր քերականական իմաստը չի մասնավորվում որոշակի առարկայի վերաբերմամբ, այլ մնում է անորոշ ⁵ : Այսպիսի նախադասություններում անորոշությունն արտահայտվում է ոչ միայն նրանով, որ հայտնի չէ թե ո՞վ է գործողություն կատարողը, այլև հաճախ հայտնի չէ՝ գործողություն կատարողը մե՞կն է, թե՞ մի քանիսը։ Անորոշ դիմավոր նախադասությունների գլխավոր անդամը հայերենի առածներում և ասացվածքներում արտահայտվում է՝

⁵ Նույն տեղում, էջ 478։

1. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքով՝

Շունը կապին խացին տաշտեն (106), Դարբինը փետե փետատով հորեցին (246):

2. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով՝

Ջորով շունը կապում են պանրի տկից (91), Սիրունի հետ փլավ չեն ուտում (64), Չորի հետ թացն էլ են վառում (108), Հերվա մեռելը էս տարի չեն թաղում (133):

3. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի երկրորդ դեմքով՝

Զոռով փեշդ գոմշի պոզին ես քցում (91):

4. Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով՝

Փողը պիծի (փոքր) աստուած են անվանել (248), Սարերուն կաքավը մարմանդը (դաշտը) հապս են արել (բանտարկել) (110):

գ) Ընդհանրացնող-դիմավոր են կոչվում այնպիսի միակազմ նախադասությունները, որոնց ստորոգյալի գործողությունը հավասարապես վերաբերում է բոլոր դեմքերին. դեմքը միայն ձևական նշանակություն ունի և արտահայտման միջոց է⁶: Ընդհանրացնող

⁶ Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, մաս երկրորդ*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 227:

դիմավոր նախադասությունները հաճախ առած-ասացվածքներ են, որոնք խորհուրդներ և խրատներ են պարունակում:

Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասության գլխավոր անդամը հայերենի առած-ասացվածքներում արտահայտվում է բայի հետևյալ դիմավոր ձևերով՝

1. *Ենթադրական եղանակի հոգնակի երրորդ դեմքով*. Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն(8): Կաթնատուր կովի պտկին չեն թքի (6): Կաթ տվող կովի պտուկը չեն կտրի (6): Ամակտարի (երախտավոր) ամակը (երախտիքը) չեն մոռանա (9): Շան կաղալուն չեն հավատա (31):

2. *Սահմանական եղանակ*

ա) *անկատար ներկա (եզակի և հոգնակի)*՝ Մեկ եզնով քարվանի մեջ ա մտնում (16), Մկան ծակը հարուր թումանով է առնում (42), Սրբի դուռն էլ առանց խաչհամբուրի չեն գնում (252):

բ) *վաղակատար ներկա*՝ Սատանից օխտն օր առաջ է ծնվել (9), Սամաթելով գութնին ընկեր ա ըլել (109), Ծովի երեսին այլուր եմ մաղել (317):

գ) *անցյալ կատարյալ ժամանակով*՝

Լվի մը համար յորդանը (վերմակ) վառեց (96), Գալուն աչիցը առավ (163), Ընկավ մոլլի կտուրը (անդարձ կորավ) (313):

3. *Ըղձական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով*՝ Չը կանչած տեղը կերուխումի չերթաս (199), Սովորած լավ փեշակդ հետդ գերեզման չտանես (247):

4. *Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ* են կազմվում նաև չեզոք սեռի և նրա կրավորաձև բայերի եզակի երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ չի նստվում, չի նայվում: Այսպիսի նախադասություններ հայերենի առած-ասացվածքներում չենք հանդիպում:

5. *Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ* են կազմվում նաև մարդ բառով: Առած-ասացվածքներում մարդ բառը հիմնականում հանդիպում է լրացման հետ՝ ամեն մարդ. Ամեն մարդ կրակը իր բաղարջի տակ կքաշե (23), Ամեն մարդ կրակն ուր ձվաձեղի տակ կուտա (23), Ամեն մարդ կրակն իր կուկուին (կլոր հաց) կը քաշե (23), Ամեն մարդ մեկ-մեկ խելքի կը ծառայե (156):

Դիմավոր միակազմ նախադասության երեք տեսակներից առած-ասացվածքներում գերազանցապես հանդիպում ենք ընդհանրական-դիմավոր նախադասությունների:

Հայերենի գրական ուսումնասիրություններում ընդունված է նաև նման դիմավոր միակազմ նախադասությունները կոչել ընդհանուր մեկ անվանումով՝ անենթակա նախադասություններ⁷ :

Բ. Ի տարբերություն **դիմավոր** միակազմ նախադասությունների, որտեղ կա դիմավոր բայ, **անդեմ**

⁷ Տե՛ս **Ս. Գյուլբուղադյան**, *Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում*, «Միտք» հրատ., Ե., 1967, էջ 29-122, **Ս. Ասատրյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն*, Երևանի համալսարանի հրատ., Ե., 1987, էջ 180-185, **Ս. Աբեղյան**, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Ե., 1965, էջ 371-373, **Գ. Զահուկյան**, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Ե., 1974, էջ 394-396:

նախադասություններում այն չկա: Անդեմ նախադասության դեմք չունենալու առանձնահատկությունը բնականաբար որոշ դժվարություններ է ստեղծում նրա, որպես մտքի միավորի, ըմբռնման և գործածության հարցում: Այդ պատճառով էլ անդեմ նախադասությունների դրսևորման և գործածության հարցում առանձնապես էական դեր են կատարում հնչերանգային ավարտվածությունը և խոսքը: Ըստ այն հանգամանքի, թե անդեմ նախադասության գերադաս անդամն ինչ խոսքի մասով է արտահայտված, բաժանվում է երկու խմբի՝ **բայական** և **անվանական**: **Բայական** անդեմ միակազմ նախադասությունների գերադաս անդամը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում արտահայտվում է բայով, գերազանցապես՝ անորոշ դերբայով. Առանց սատանի պատարագ անել (84), Ժամին բակը խաղք անել (94), Բուրդը բարերար անել (գգել) (310), Շան բերանից ջուր խմել (չարչարվել) (323):

Միակազմ նախադասությունների մյուս տեսակն **անվանական** նախադասություններն են, որոնց գլխավոր անդամը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում արտահայտվում է գոյականով, որոշ դեպքերում նաև ածականով: Անվանական նախադասությունները կիրառվում են առանց բայական հանգույցի, չունեն քերականական ստորոգում. Դարմանի տակի ջուր (32), Թամբալին համար շաբթումն օխտը կիրակի (34), Քյաչալ գլխին ոսկե սանտր (331):

Միակազմ նախադասությունների մի հատուկ տեսակ են **բառ-նախադասությունները**, որոնք արտահայտվում են մեկ բառով, լրացում չեն ունենում և նախադասության անդամ չեն դառնում:

Հայերենի առած-ասացվածքներում այսպիսի նախադասություններ չեն հանդիպում:

Պատմողական պարզ նախադասության ստորոգյալը հայերենի առածներում և ասացվածքներում հաճախ լինում է նաև **բաղադրյալ**.

Երկկազմ բաղադրյալ՝ Դուզ (ուղիղ) խոսողի գլուխը ծակ է (7), Դորդ (ճշմարիտ) գուրցողի գլուխը կոտոշով (պոզ) է (8), Մարդուս աչքը ծակ է (27), Ընկերովի մահը հարսանիք է (211):

Միակազմ բաղադրյալ՝ Լվից եղ հանող ա (26), Մուր տեղը մազ մանող է (27): Ըստ գլխավոր և երկրորդական անդամների առկայության՝ հայերենի առած-ասացվածքներում առանձնացնում ենք պատմողական **պարզ համառոտ** և **ընդարձակ նախադասություններ**.

Համառոտ է կոչվում այն պարզ երկկազմ կամ միակազմ նախադասությունը, որ բաղկացած է միայն գլխավոր անդամներից կամ անդամից⁸. Վերնատունը դատարկ է (13), Տախտակը պակաս ա (13), Ցանողը կը քաղե (121):

Ընդարձակ է կոչվում այն պարզ նախադասությունը, ուր գլխավոր անդամների կամ անդամի հետ գործածվում է թեկուզ մեկ երկրորդական անդամ⁹. Յոթ ծով մե թել մածնով կը ներկի (10),

⁸ Ս.Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, մաս երկրորդ*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 131:

⁹ Նույն տեղում, էջ 131:

Սարսաղ (հիմար) գլխի ձեռից ոտները հավար (օգնության կանչ) կը կանչեն (11), Կովին ձենը հեռվեն անուշ կը գա (128):

Պատմողական նախադասություններն՝ ըստ ստորոգման բնույթի լինում են երկու տեսակ՝ **հաստատական** և **ժխտական**:

Հաստատական նախադասությունն արտահայտում է կատարվող, կատարված և կատարելի գործողությունների, երևույթների հաստատում, այսինքն ցույց է տալիս, որ առարկայի և նրա հատկանիշի միջև գոյություն ունի կապ¹⁰. Ձու ածող հավը կչկըչան կըլնի (5), Բարատու (պտղատու) ծառը գլուխը կախ կը գցի (5):

Ժխտական նախադասությունը բացառումն է այդ հաստատման, այսինքն ցույց է տալիս, որ առարկայի և նրա հատկանիշի միջև կապը բացակայում է¹¹:

Ժխտումը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է **չ** և **ոչ** ժխտական մասնիկների միջոցով և լինում է լրիվ ու մասնակի:

Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ ժխտումն արտահայտվում է նաև **մի** մասնիկի միջոցով, որը դրվում է միայն դրական հրամայականի վրա՝ կազմելով արգելական հրամայականի ձևերը¹². (Անխելքի չվանով (պարան) հոր մի մտնի (12), Էսավուր բան մի թողնե վաղվան (134), Ուրիշի ձեռով փուշ մի բռնե (141):

¹⁰ Մ. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, *Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, մաս երկրորդ*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 114:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 114:

¹² Տե՛ս Մ. Ասատրյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն*, Երևանի համալսարանի հրատ., Ե., 1987, էջ 127-128:

Արգելական հրամայականի դեպքում շեշտը բուն բայաձևից տեղափոխվում է *մի* մասնիկի վրա: Հայերենի առաձներում և ասացվածքներում, բացի հրամայականից, մյուս բոլոր բայաձևերը ժխտականի են վերածվում չ մասնիկի միջոցով¹³. (Շիտակ ասողը տեր չունի (8), Ցած տալեն (ճյուղ) թուլթ չուտեր (19), Ձեռքեն կորեկ չթափի (26):

Հարցական նախադասությունը հայերենի առաձներում և ասացվածքներում

Հարցական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հարցում¹⁴:

Այս նախադասությունների առավել բնորոշ և ընդհանուր հատկանիշը հարցական հնչերանգն է, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է հարցական նշանով: Սովորաբար պարզ հարցական նախադասությամբ միայն մեկ հարց է տրվում, հետևաբար և նախադասության միայն մեկ անդամ է արտահայտվում հարցականով: Հարցումը համընկնում է նախադասության տրամաբանական շեշտի հետ. այն դառնում է տրամաբանական շեշտի դրսևորման ձև և հաճախ դրվում է ստորոցյալի վրա, սակայն տրամաբանական շեշտի տեղափոխության պատճառով հարցման տակ կարող են առնվել նախադասության այլ անդամներ ևս. ինչպես օրինակ՝ ենթական, նյութական իմաստ չունեցող մի շարք բառեր,

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128:

¹⁴ **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 346:

շաղկապներ, կապեր և նույնիսկ լեզվական այնպիսի միավորներ, ինչպիսիք են վանկը, հնչյունը, բայց վերջիններս, իհարկե, փոխանվանաբար գործածվելիս:

Սակայն, ինչպես նշում է Ս. Աբրահամյանը, նախադասության տարբեր անդամների, տարբեր բնույթի բառերի՝ հարցման հնչերանգով գործածվելու միջև հավասարության նշան չի կարելի դնել, նախադասության անդամներից այս տեսակետից առանձնանում է ստորոգյալը, որը համեմատաբար ավելի շատ է հանդես գալիս որպես հարցում կրող¹⁵:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը քերականական տեսակետից որևէ առանձնահատկություն չունի և հայերենի առած-ասացվածքներում արտահայտվում է **սահմանական** եղանակով:

Սահմանական եղանակ՝ Շիտակ ըսողը դո՞ւն մնացիր (8):
Մեղավորին ո՞վ է տվել արքայություն (132):

Հարցական պարզ նախադասությունների ստորոգյալը հայերենի առածներում և ասացվածքներում կարող է նաև **բաղադրյալ** լինել՝ Ձիու բազարում (շուկա) էջն ընչացո՞ւ ա (233), Աշխարհը խոփ՞ով է ծակած (անտերություն հո չի) (308):

Հայերենի առած-ասացվածքներում հարցական բնույթ կարող են ունենալ նաև որոշ **դիմավոր միակազմ** նախադասություններ.

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 348:

Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասություններ՝ Շիտակ գուրցող քեզ են դրեր (8), Դավաքությունդ իմ գլխի՞ն ես սովորում (168):

Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություններ՝ Էկել ես տերտերի ուին ջո՞ւր խփես (ուշացած վրա հասնել):

Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունները, հարցական հնչերանգով գործածվելով, արտահայտում են հարցում՝ տարբեր նպատակներով. Ա. Ղանալանյանի «Առածանի» ում նման կառույցներ չենք հանդիպում:

Անվանական միակազմ նախադասություններ՝ Խարս վեր ձիուն վի՞ր (ուր) կըսմաթ (հասանելիք) (271):

Ըստ ստորոգման բնույթի՝ հարցական պարզ նախադասությունները հայերենի առածներում և ասացվածքներում լինում են **հաստատական** և **ժխտական**՝

Հաստատական՝ Գիլու բնի բոլոր օսկոր իսկի կնելնա՞ (27), Գոմի մեջ գա՞ն գտար (311), Փուճ գյոգով (ընկույզ) կուզես օյի՞ն (խաղ) մտնես (329):

Ժխտական՝ Շեն տուն չկա՞ քո շուն (324):

Այսպիսի նախադասությունները սովորաբար, եթե ունեն հաստատական բնույթ, ապա մտքով ժխտական են լինում, ժխտում են արտահայտում, և ընդհակառակն, եթե ձևով ժխտական են, մտքով լինում են հաստատական:

Հրամայական նախադասությունը հայերենի առածներում և ասացվածքներում

Հրամայական նախադասություններն արտահայտում են խոսողի թելադրանքը՝ կատարելու որևէ գործողություն¹⁶: Հնչերանգին բնորոշ է սուր շեշտը, որը պայմանավորված է խոսողի վերաբերմունքով:

Հայերենի առաձներում և ասացվածքներում հրամայական նախադասության ենթական մեծ մասամբ զեղչվում է, որովհետև բայի երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ ենթական խոսակիցն է: *Դու, դուք* դերանունները հրամայական նախադասության մեջ կիրառվում են այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է լինում զատել կամ շեշտել նրան կամ նրանց, ում ուղղված է հրամանը:

Երկկազմ հրամայական նախադասություններ. Անցկացած օրին մի՛ ափսոսա (129), Անցկացած բանին մի՛ ափսոսա (129), Էսօրվա բանը էքուցվա մի՛ գցի (134), Անջուր մի՛ բոբկացի (136), Փորձվածին մի՛ փորձիր (284):

Հրամայական երանգի նախադասությունների շարքը պետք է դասել նաև այնպիսի **միակազմ** դիմավոր նախադասություններ, որոնց ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով՝ (միակազմ նախադասության հրամայական բնույթի ձևավորման համար շեշտը համեմատաբար ավելի անհրաժեշտ է դառնում):

Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն՝ Ծոռն դատավոր չե՛ն էնե (12), Դեղ ունիս քո գլխի՛ն արա (45), Խապարին (լուր) աղեկը կնիկներե՛ն առ (67), Ոտդ կարպետովդ մի՛ն արա (139):

¹⁶ **Ս. Աբրահամյան**, *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, «Լույս» հրատ., Ե., 1975, էջ 353:

Անդեմ նախադասություններից հաճախ որպես հրամայական են գործածվում այնպիսիները, որոնց գերադաս անդամն արտահայտված է անորոշ դերբայով, ունենում է շեշտ, արտահայտում է հրաման, կոչ, կարգադրություն և այլն. առած-ասացվածքներում նման նախադասություններ չեն հանդիպում:

Ըստ ստորոգման բնույթի՝ հրամայական պարզ նախադասությունները հայերենի առածներում և ասացվածքներում լինում են **հաստատական** և **ժխտական**՝

Հաստատական՝ Թանկ տարին զարբա՛ր (մետաքս շոր) հագիր (313):

Ժխտական՝ Երկու աչքիդ մեկին մի՛ հավատա (7), Անցավել գլուխդ մի՛ ցավեցնի (158):

Բացականչական նախադասությունը հայերենի առածներում և ասացվածքներում

Բացականչական նախադասություններն արտահայտում են ուրախություն, զարմանք, կոչ, հիացմունք, ափսոսանք և այլն: Այս նախադասությունների բնորոշ հատկանիշը յուրահատուկ բացականչական հնչերանգն է, որը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամների վրա: Մեծ մասամբ բացականչական հնչերանգը ընկնում է այն բառերի վրա, որոնք առավել բնորոշ են բացականչական նախադասության համար: Ի տարբերություն հարցական նախադասության, որի միայն մեկ անդամն է արտահայտվում հարցականով, բացականչական հնչերանգով կարող

են արտահայտվել միննույն նախադասության մեկից ավելի անդամներ:

Բացականչական նախադասությունը հատուկ հնչերանգից բացի ունի կառուցվածքային այլ հատկանիշներ ևս: Նրա ստորոգյալը հայերենի առածներում և ասացվածքներում արտահայտվում է բայի ըղձական և ենթադրական եղանակներով:

Նրկկազմ բացականչական նախադասություններ՝ Մի խելքը ամառ-ձմեռ ի՜նչ կանի (12), Էջին անեծքը կյուլին հի՜նչ անե (91), Աղվեսը փողոցումն ի՜նչ բան ունե (154), Վա՛յ խապարը (տխուր լուր) թեզ տեղ կը հասնի (165):

Հայերենի առած-ասացվածքներում բացականչական նախադասությունները երբեմն կարող են արտահայտվել ոչ թե **սովորական բացականչությամբ**, այլ **շեշտով**: Բերենք օրինակներ՝ Դվեն (ուղտ) իր կուզը չի՛ տեսնիլ (45), Շնեն գառ չի՛ ծնի (56), Կուրի առաջ հա՛ղու ճրագ վառի (36):

Բացականչական նախադասությունների շարքում կարևոր տեղ են գրավում նաև **անդեմ** նախադասությունները. առած-ասացվածքներում հատկապես տարածված են **անվանական անդեմ** կազմություն ունեցող նախադասություններ՝ Գժեն դրուստ ջո՜ւղաբ (խոսք) (12), Աղջկանը ի՜նչ վաթան (65), Ուրիշի փորն ինձ ի՜նչ շահ (141), Գժից ուղիղ խո՜սք (166), Դիվու տնեն խնկան հո՜տ (169):

Առած-ասացվածքներում հանդիպում ենք նաև **դիմավոր** միակազմ նախադասություններ՝ Անգլուի սամու պես ո՜ւր ասես

մտնում է (50), Գիլու ահու գիդ չը շինի՜նք (88), Ծուռ եզանը «պո՜» արին (98), Թամբալ եզանը մի «հո՜» է պետք (174):

Այսպիսով, ամփոփելով պարզ նախադասության դրսևորումները հայերենի առածներում և ասացվածքներում՝ ըստ հաղորդակցման նպատակի, կարելի է հանդիպել նախադասության բազմազան դրսևորումներ՝ համառոտ և ընդարձակ, միակազմ և երկկազմ, հաստատական և ժխտական, ընդ որում, նախադասությունների այդ դրսևորումների շրջանակներում կարելի է ցույց տալ հայերենի լեզվաքերականական հնարավորությունների անսպառ իրացումները և բացահայտել նրանց ոճական արժեքը:

**Պրկբարբառացումը որպես քերականական միջոց հայերենի
որոշ բարբառներում**

Հայերենի բարբառների գերակշիռ մասին բնորոշ չեն երկբարբառներն ու եռաբարբառները: Դրանում համուզվում ենք հայերեան բարբառների հավաքչական աշխատանքներն ըստ հատուկ ծրագրի¹ իրականացնելիս: Հայ բարբառների համար առավել հատկանշական է պարզ ձայնավորներ և երկհնչյուններ գործածելը, ինչպես, ասենք, ներկայիս ամենամեծ՝ Արարատյան բարբառում, ուր հին հայերենի բոլոր երկբարբառները և եռաբարբառները ենթարկվել են հնչյունափոխության: Ասենք, օրինակ՝ *այ* երկբարբառը բառակազմում և բառամիջում դարձել է *է*, ինչպես՝ *այս>էս*, *այն>էն*, *այծ>էծ*, *լայն>լէն*, *ձայն>ձէն*, *փայտ>փէտ*, *եղբայր>ախայեր*, *խայթել>խէթել* և այլն: Առկա են նաև մասնակի փոփոխություններ, ասենք՝ փայծաղն>փացելիս>փիցելիս, կրկնավոր *փայլփայլել* բայը՝ *փըլփըլալ*, *պըլպըլալ*: Նաև նշենք, որ գրական լեզվից փոխառյալ բառերում *այ* երկբարբառը պահպանվել է անփոփոխ՝ *հայրիկ-հայրիգ*, *մայրիկ-մայրիգ*, *հայելի-հայլի*: Կամ, ասենք, *ես* երկբարբառը վերածվել է *է-ի*, *լեռն>լէտ*, *կորեակ>կօրէկ*, *վառեակ>վառէկ*, *ցորեան>ցօրէն* և այլն:

Սակայն բարբառների մի մասին (ընդ որում՝ իրարից հեռու ընկած) բնորոշ է շեշտի տակ պարզ ձայնավորի փոխարեն երկբարբառային արտասանությունը, օրինակ՝ *ու* պարզ ձայնավորի Ոգմի բարբառում՝ *օու*՝ *ջօուր* , Սուչավայի բարբառում՝ ու >աու, ինչպես՝ *անաուն* (անուն), Ուրմիայի բարբառում՝ ու >ուէ՝ *պուէն* և այլն: Նկատելի է, որ առկա են երկբարբառացման ոչ օրինաչափ իրողություններ Համշենի բարբառում, ուր գրաբարյան երկբարբառներին և արդի գրական լեզվի երկհնչյուններին համապատասխանում են պարզ ձայնավորներ, ինչպես՝ *ալուր*, *ծուն*, *կէդ*, *լուս*, *թուլ* և այլն: Սակայն *գազէող* (կակոռ), *կըլէօ/ս* (զլուխ) բառերում երկբարբառացումն օրինաչափ չէ:

¹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977:

Կամ, ասենք, նկատելի է, որ երբ $n > n_1$ հնչյունափոխության ենթարկված տարրին հաջորդում է **բչ** անցումը, առկա է երկհնչյունային արտասանություն *չույս* (չորս), *կույդ* (գորտ) և այլն:

Հայտնի բան է, որ առհասարակ այն բարբառներն են առավել դժվար հասկացվում, ուր հնչյունափոխվել են ձայնավորները: Այդ իմաստով հատկանշական է Ագուլիսի բարբառը: Ներկայացնենք մի քանի օրինակ: Այսպես *ա* պարզ ձայնավորի դիմաց Ագուլիսի բարբառում գործառում են այլ ձայնավորներ, ինչպես՝ *օ* – *մօրթ* (մարդ), *քօր* (քար), *է* – *շէհ* (շահ), *ու* – *թուն* (թան), *տուն* (տան) և այլն: Ա ձայնավորը ներկայանում է նաև երկբարբառային արտասանությամբ՝ *էօ*, ինչպես *բէօր* (բարձ), *վէօրդ* (վարդ):

Ուշագրավ փոփոխություններ են կրել նաև մյուս ձայնավորները, ինչպես՝ *ի* > *հ* հնչյունափոխություն՝ *Ն³ Կ³ Վ³* (հինգ), *կընակ* (կնիկ), *³ Տ³ ³ Զ³* (երագ), *³ Տ³ Վ³ Ա³* (երկաթ) և այլն:

Ագուլիսի բարբառի յուրօրինակ ձայնավորական համակարգը միշտ հետաքրքրության առարկա է եղել: Բարբառի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատության մեջ լեզվաբան Մարի Զաքարյանը ներկայացնում է այս յուրօրինակ ձայնավորական համակարգով բարբառին նվիրված աշխատանքները՝ հատկապես առանձնացնելով 1899թ. <Հանդէս ամսօրեայ>-ում բանագետ Գ.Վանցյանի տեսակետն այն մասին, թե Ագուլիսի բարբառը գրաբարից ավելի հին է²: Այդ հարցում իբրև ապացույց Վանցյանը մատնանշում է, ասենք, *ի* պարզ ձայնավորի փոխարեն *այ* երկբարբառի առկայությունը՝ *մայս* (միս), *քայնթ* (քիթ), *սայրիլ* (սիրել) և այլն: Մ.Զաքարյանը ներկայացնում է նաև այդ տեսակետին հակադրվող Հ.Աճառյանի կարծիքը: Իր <Հայոց լեզվի պատմություն> աշխատության մեջ Աճառյանը ուշագրավ փաստարկներով ներկայացնում է Ագուլիսի բարբառում առկա *այ* երկբարբառով *հայր*, *մայր*, *այծ* և նմանատիպ ձևերը որպես ոչ թե ուղղակիորեն գրաբարից եկող հինհայերենյան ձևեր, այլ համարում է հետադարձ հնչյունափոխության արդյունք:

Աճառյանը գտնում է, որ *այ*-ը Ագուլիսի բարբառում նորագոյացություն է ոչ միայն հին հայերենի *այ*-ի դիմաց, այլև *է*-ի և *ի*-ից առաջացած բարբառային *է*-ի դիմաց: Այդ բարբառում *միս* > *մէս* > *մայս* ,

² Տե՛ս Մ.Զաքարյան, Ագուլիսի բարբառը Ե., 2008 էջ 344:

քիթ>քէնթ>քայնթ, տիկ>տէկ>տայգ և այլն: Ճիշտ նույն կերպ էլ՝ *մայր>մէր>մայր, այծ>էծ>այծ, հայր>հէր>հայր* և այլն:

Հայերենի ձայնավորների պատմական փոփոխություններից առանձնացնելով երկբարբառայնացման երևույթը՝ կարելի է հետաքրքիր փաստեր նշել հին *n* և *ե* պարզ ձայնավորների փոփոխությունների մասին:

Հայտնի է, որ գրառման շրջանում այս տառերով արտահայտվող հնչյունները միանշանակ են եղել բառում ունեցած բոլոր դիրքերում: Այսօր այդ տառերի միարժեքությունն արդեն խախտված է: Բառակցքի և բառամիջի դիրքերում դրանք միարժեք չեն: Խոսենք *n*-ի մասին: Փոփոխությունը սկսվում է այս ձայնավորի ավելի փակ, նեղ արտասանության միտումով, որի հետևանքը լինում է այն, որ բառակցքում ստանում է *ni* ձայնավորի մի թույլ երանգ, որն էլ, աստիճանաբար ավելի ու ավելի ընդգծվելով, շեշտի տակ *n* ձայնավորին տալիս է *nio* երկարբառային արտասանություն, այսինքն՝ *nio* երկբարբառի արժեք: Նկատելի է (և դա են ապացուցում վերոհիշյալ Ծրագրով հայերենի բարբառների հավաքչական աշխատանքների ընթացքում մեր դիտարկումները), որ *nio* երկբարբառային արտասանությունը բարբառից բարբառ ունի հնչման տարբերություն՝ թույլից մինչև ընդգծված երկբարբառացում: Կարող ենք վկայել, որ Վանի, Խոյի, Մարաղայի, Շատախի, Դիադինի և հարակից այլ վայրերի խոսվածքներում առկա ուժեղ երկբարբառացման կողքին համեմատաբար թույլ է այդ իրողությունը Արարատյան բարբառի շատ խոսվածքներում: Ասենք՝ Աշտարակի, Օշականի խոսվածքներում առկա է երկբարբառային հնչման ավելի թույլ աստիճան:

Այլ խոսքով՝ մենք գործ ունենք երկբարբառայնացման տարբեր աստիճանների հետ:

Կարելի է նաև նշել, որ նույն *n* ձայնավորի երկբարբառացումը բառակցքի դիրքում որոշակիորեն տարբերվում է բառամիջյան կամ բառավերջի դիրքում: Բառամիջում այն պարզապես հանդես է գալիս իբրև *ni* և *o* ձայնավորների սերտ միացություն՝ *երկբարբառ*: Այսպես՝ *խուլոս* բառաձևը մի այլ տարածքում հնչում է *խուէտ* և այլն: *Ո* ձայնավորի երկբարբառացումն առկա է թե՛ շեշտակիր և թե՛ անշեշտ դիրքերում, թեև կարելի ենթադրել նախապես հենց շեշտակիր դիրքերում այդ երևույթի առաջացման իրողությունը՝ հետագայում անխտիր բոլոր դիրքերում տարածվելու պատկերով:

Երկբարբառներով ու եռաբարբառներով հարուստ են հայերենի կենտրոնական, հարավարևմտյան և հարավարևելյան բարբառախմբերի խոսվածքները: Անտիոքի տարածքի բարբառներում երկբարբառայնացման գործընթացին մասնակցում են համարյա բոլոր ձայնավորները, նաև *յ* ձայնորդը: Դրանց զուգորդումներով կազմվում են *ուօ, ուէ, իէ, էու, աօ, քա, իյ, ըու* երկբարբառներն ու եռաբարբառները: Դրանք բոլորն էլ հետագա զարգացումներ են և չեն հանդիսանում հին հայերենի երկբարբառներից որևէ մեկի հետագա շարունակությունը, այլ դրանք բոլորն էլ նոր գոյացումներ են՝ առաջացած հայերենի պարզ ձայնավորներից:

Անտիոքի շրջանի բարբառներից Սվեդիայի բարբառը ամենահարուստն է երկբարբառներով: Հատկանշական է, որ երկբարբառների զարգացումը յուրօրինակ ընթացք է ունեցել այս տարածքում, ուր երկբարբառներ կան հինհայերենյան պարզ ձայնավորների և հին երկբարբառների դիմաց: Բերենք օրինակներ.

էու երկբարբառ- *դէուն* (տուն), *թէուղթ* (թուղթ)

Աու երկբարբառ- *շաուն* (շուն), *քաուրտ* (քուրդ), *տըտաում* (դդում)

Այ երկբարբառ- *լայս* (լույս), *թայլ* (թույլ), *ծայն* (ծյուն), *ծայթ* (ծիւթ)

Ըօ երկբարբառ- *ըօղ* (ուղտ)

Ուայ եռաբարբառ- *քուայր* (քոյր)

Հատկանշական է, որ *ուօ, ուէ, իէ, էէ*, երկբարբառները հիմնականում հանդես են գալիս շեշտի տակ, իսկ շեշտազրկվելիս վերածվում են պարզ ձայնավորների: Բերենք օրինակներ Հաջընի բարբառից: Ասենք, *խոտ* բառը բարբառում եզակի թվում *խուէդ* ցայտուն երկարբառային արտասանություն ունի: Հոգնակի թիվը կազմելիս շեշտը տեղաշարժվում է, իսկ երկբարբառը վերածվում է պարզ ու-ի, ինչպես՝ *խուղիէյ* (խոտեր) կամ՝ *կուէդ* (գոդ) և հոգնակին՝ *կուղիէյ* (գոդեր) և այլն:

Ի դեպ՝ Սվեդիայի բարբառը երկբարբառների օգտագործման մեջ այնքան առաջ է անցել, որ երկբարբառացումն օգտագործվում է որպես քերականական միջոց: Բերենք օրինակներ: Հայտնի է, որ որոշյալ առումով գործածվող գոյականը որոշիչ հոդ է ստանում (ն կամ ը): Սվեդիայի բարբառը չի օգտվում այդ միջոցից, բայց այդ նպատակով դիմում է երկբարբառացման հնարավորությանը՝ այդ կերպ արտահայտելով գոյականի որոշյալության հատկանիշը: Իսկ եթե այդ ձայնավորն ինքը երկբարբառով է արտահայտված, ապա

սովորականապից ավելի երկար արտաբերելով է լուծում որոշյալության հատկանիշը: Այսպես՝

Անորոշ	Որոշյալ
մարդ - մուրտ	մա՛ւ ուրտ (մարդը)
վարդ - վուրտ	վա՛ւ ուրտ (վարդը)
լեառն - լուռ	լա՛ւ ուռ (լեռը) և այլն:

Այս բարբառում ձայնավորի երկբարբառացումը և հնչերանգը որոշակի դեր

ու գործառական արժեք են ձեռք բերել նաև հոլովական համակարգում՝ հոլովաձևերը միմյանցից տարբերակելու համար: Այսպես՝

Ուղղական հոլ.	շա ուն
Մեռ.-տրական	շէ ուն
Հայց.	զշա՛ ուն
Բացառ.	ըշէ ուն մընի
Գործիական	շըն՛նու
Ներգոյ.	ըշա՛ ուն:

Նշանավոր բարբառագետ Ա.Ղարիբյանն իր <Հայերենի բարբառների մի նոր խումբ> աշխատության մեջ քննության առնելով Անտիոքի բարբառախումբը, որը Հ.Աճառյանի կողմից մեկ ընդհանուր անվանումով կոչվում էր <Սյուրիո բարբառ>, առանձնացնում է Քեսաբի, Բեյլանի, Արամոյի, Սվեդիայի բարբառները, ընդ որում՝ վերջինիս մեջ առանձնացնում է Քաբուսիե գյուղի բարբառը՝ որպես միանգամայն ինքնուրույն բարբառ՝ դա հիմնավորելով հետևյալ կերպ. <Քաբուսիե բարբառն ունի մի մի կարևոր հատկություն, որն այդ բարբառը ճանաչելու և իբրև բարբառ ընդունելու հիմնական ելակետն է: Այդ ելակետը բառամիջի ձայնավորի հնչյունափոխությունն է, որ կատարվում է ձևաբանական նպատակներով>³ : Բարբառում չկա Ը հոդը, ուստի առարկայի որոշյալ լինելու գաղափարը բառի շեշտվող ձայնավորը ներսում վերափոխելու միջոցով է կայանում: Բերենք առկայացման որոշ օրինակներ.

Անորոշ	Որոշյալ
քուր(քար)	աս քօուր (այս քարը)
ճիր (ջուր)	աս ճայր (այս ջուրը)
զընագ	աս զընաա (այս կինը)

³ Տե՛ս Ա.Ղարիբյան, *Հայերենի բարբառների մի նոր խումբ*, Ե., 1958, էջ 81:

Իր աշխատության մեջ Ա.Ղարիբյանը ներկայացնում է ևս մեկ իրողություն՝ երկրաբառային արտասանության շնորհիվ ձևաբանական մի այլ խնդրի լուծում՝ բայի խոնարհման համակարգին առնչվող: Ներկայացնելով Քաբուսիեի բարբառում սովորական ներկա ժամանակաձևը, օրինակ ,ասենք, *գէու սուրվի* (սովորում է), *գէու գարսու* (կարդում է) և այլն: Սակայն երբ անհրաժեշտ է ցուցական *զը* դերանունով ուղիղ խնդիր արտահայտել, ապա այդ ժամանակ խոնարհվող բայի շեշտված ձայնավորը արմատական փոփոխության է ենթարկվում՝ պարզ ձայնավորից վերածվելով երկբարբառի, և նշված բայաձևերն էլ երկբարբառային արտասանությամբ կունենան հետևյալ արտահայտությունը՝ *գէու սուրվուա զը* (սովորում է այն) և *գէու գարսիե զը* (կարդում է այն): Այսինքն՝ երկբարբառացման շնորհիվ ձևաբանական խնդիր է լուծվում: Բերելով նմանատիպ օրինակ և հիմնավորելով Քաբուսիեի բարբառին բնորոշ այդ հատկանիշը՝ Ա.Ղարիբյանը գտնում է, որ այդ երևույթը հիշեցնում է հնդեվրոպական նախալեզվի ձայնդարձը (ալտերանսը), որի պատճառները գիտությանը հայտնի չէ: Ձայնդարձի նմանատիպ հետքեր կան սլավոնական, հունական և այլ լեզուներում: Այդ առիթով Ղարիբյանը գրում է. <Հայերենում հնդեվրոպական ձայնդարձը ստացել է ձևաբանական իմաստ, գրաբարում դարձել է ներքին թեքման երևույթ և խոնարհման խառը տիպի ցուցանիշ: Աշխարհաբարում համարյա չկան դրա հետքերը, և մեր բարբառներից, ըստ երևույթին, Քաբուսիեի բարբառն է հեռավոր ձևով պահպանել այդ որոշ չափով սահմանափակում մտցնելով այդ երևույթի գործածության մեջ>:

Քաբուսիեի բարբառում կան երկբարբառներ եռաբարբառներ և մինչև անգամ՝ քառաբարբառներ: Այսպես՝ *տաուռ* (դուռ), *նաուռ* (նուռ), *աւօնուռ* (ամառ), *ուօշք* (աչք) և այլն: Ընդ որում՝ տարբեր ձայնավորներ ձևաբանական նմանատիպ խնդիրներ իրականացնելիս կարող են արտահայտվել միևնույն երկբարբառով: Հարցի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում որ առկա են հնչյունափոխական շերտավորումներ:

Հայերենի որոշ բարբառներում երկբարբառացման գործընթացը քերականական ինքնատիպ միջոց է դարձել:

К.ф.н., доцент Джемма Барнасян

Старший научный сотрудник института языка НАН РА

Дифтонгизация – как грамматическое средство в некоторых диалектах армянского

Преобладающей части диалектов армянского не характерны дифтонги и трифтонги. В этом мы убеждаемся при осуществлении коллекционных работ с армянскими диалектами. Для армянских диалектов наиболее характерно использование простых гласных и дифтонгов, как, например, в нынешнем крупнейшем - Араратском диалекте, где все дифтонги и трифтонги древнеармянского претерпели фонетическое изменение. Диалектолог А. Гарибян изучил и оценил интересную реальность превращения дифтонгизации в грамматическое средство, как, например, грамматическое средство перехода от неопределенного рода существительного к определенному роду в диалектах Кесаба, Кабусие в Сирии. Известный лингвист А. Ачарян считает, что дифтонгизация простых гласных в агулисском диалекте не имеет глубокой древности, это относительно новое явление, что заметно по расслоению различных явлений фонетических изменений.

Jemma Barnasyan

CPS Associate Professor, senior researcher

RA NAS Language Institute

Diphthongization - as a grammatical means in some dialects of Armenian

The prevailing part of the Armenian dialects is not characterized by diphthongs and triphthongs. We are convinced of this while carrying out

collection works with the Armenian dialects. For Armenian dialects the usage of simple vowels and diphthongs is most characteristic, as, for example, in the current largest - Ararat dialect, where all diphthongs and triphthongs of ancient Armenian have undergone a phonetic change. Dialectologist A. Gharibyan studied and appreciated the interesting reality of the transformation of diphthongization into a grammatical means, such as the grammatical means of transition from an indefinite gender of a noun to a definite gender in the dialects of Kesab, Qabusie in Syria. The famous linguist A. Acharyan believes that the diphthongization of simple vowels in the Agulis dialect does not have a deep antiquity, it is a relatively new phenomenon, which is noticeable by the stratification of various phenomena of phonetic changes.

**Ժամանակակից հայերենի հպաշխական հնչյունների փորձառական
ուսումնասիրություն**

Հպաշխական հնչյունների միջազգային եզրույթն է **աֆֆրիկատը**, որը լատիներեն *affrico` քել, շփել* իմաստն է արտահայտում:

Հայերենի հպաշխական հնչյուններին անդրադարձել են շատ հայ լեզվաբաններ: Ըստ արտաբերության եղանակի նկարագրելիս այս բաղաձայններին տվել են մի շարք անվանումներ՝ պայթաշխական (**Հ. Մուրադյան**,) կամ պայթա-շխական (**Ա.Ա. Աբրահամյան**)¹, կիսաշխական (**Ա.Հ. Խաչատրյան**, **Լ. Եզեկյան**)², հպաշխական (**Գ.Բ. Զահուկյան**)³, կիսապայթական(**Լ. Եզեկյան**)⁴, կես-պայթական (կես-շխական) (**Մ. Աբեղյան**)⁵, հպանցումային (**Ա.Հ. Խաչատրյան**)⁶ և

¹ **Հ. Մուրադյան**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հատոր I, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982, էջ 279-313: **Ա.Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Լույս, Երևան, 1976, էջ 9: **Ա.Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Լույս, Երևան, 1976, էջ 9:

² **Ա.Հ. Խաչատրյան**, Ժամանակակից հայերենի հնչյութաբանություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, էջ 84-113: **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2005, էջ 30-34:

³ **Գ.Բ. Զահուկյան**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 69-75:

⁴ **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2005, էջ 30-34:

⁵ **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հատոր Զ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974:

⁶ **Ա.Հ. Խաչատրյան**, նույն տեղում, էջ 84:

նույնիսկ՝ կրկնակ (**Մ. Աբեղյան**)⁷: Լեզվաբանական բառարանում⁸ հանդիպում ենք կիսապայթական (էջ 152, 254), պայթաշփական (էջ 254), կիսաշփական (էջ 254) անվանումներին: Մենք հակված ենք գործածելու «հպաշփական» տերմինը, քանի որ դա բոլոր անվանումներից ամենից ավելի ճիշտ է բնութագրում հպաշփականները՝ ելնելով նրանց կազմավորման և իրացման նկարագրից:

Լեզվաբաններից ոմանք⁹ հայերենի հպաշփական հնչյունները համարում են բարդ բաղաձայններ (շնչեղ բաղաձայնների հետ միասին): **Մ. Աբեղյանը** գրում է. «Բարդ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ երեք հնչյունի այնպիսի բաղադրությունից, որի մեջ երկու հնչյունը մեկ արտաբերությամբ են առաջանում և ձայնաբանորեն իբրև մեկ հնչյուն են ըմբռնվում»: Օրինակ, **Լ. Եզեկյանը** իր «Հայոց լեզու» գրքում գրում է. «Բաղաձայնները դասակարգվում են նաև ըստ կազմության. լինում են պարզ և բարդ:Ահա հայերենի կիսաշփական բաղաձայնների պատկերը. $ջ = \eta + \delta$, $ձ = \eta + q$, $ճ = \text{տ} + շ$, $ծ = \text{տ} + \text{ս}$, $ց = \text{թ} + \text{ս}$, $չ = \text{թ} + շ$ »¹⁰:

Լեզվաբանների կողմից այսպիսի պայմանական մասնատումը թերևս գալիս է հայոց այբուբենը տառադարձելու փորձից, երբ, օրինակ, Միջազգային հնչյունաբանական այբուբենի մեջ (IPA) **ջ**-ն ներկայացվում է /ts^h/ կամ **ձ**-ն՝ [dz] և այլն, կամ որոշ բառերի

⁷ **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հատոր Զ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 73:

⁸ **Լեզվաբանական բառարան**, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:

⁹ **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հատոր Զ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 72, **Ս. Ղ. Ղազարյան**, Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Հայպետհրատ, Երևան, 1964, էջ 178, **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2005, էջ 33:

¹⁰ **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Երևանի համալսարանի հրատ., Ե., 2005, էջ 33:

արտասանական տարբերակների առաջացման բացատրությունից, ինչպես Աբեդյանն է ներկայացնում *արցունք*, *կրտսեր* և այլ բառերի պարազայում. «Օրինակ, **Ց** բաղաձայնի մեջ կան **ՏՄ** կամ **ԹՄ** բաղաձայնների տարրերը, այդ պատճառով և, օրինակ՝ հին *արտասուք* բառը դարձել է նախ *արտսուք*, և ապա՝ **Տ** հնչյունի հազագավորումով՝ *արցունք*, *կրտսեր* բառը կա և *կրցեր* ձևով.....Բայց **Ց** բաղաձայնը ձայնաբանորեն տարբերվում է **սս** կամ **թս** կապակցությունից, և *կրտսեր* բառի մեջ **սս** նույն չէ զգացվում, ինչ որ *կրցեր* բառի մեջ **Ց**»¹¹:

Վ. Հայրապետյանը իր «Փորձառական- հնչյունաբանական մեթոդների կիրառումը հայերենում» հոդվածում, կրկին ընդունելով այսպես կոչված բարդ բաղաձայնների գոյությունը, գրում է. «Այս մեթոդը առաջին հերթին անհրաժեշտ է բաղաձայնների, առավելապես բարդ բաղաձայնների, վերլուծման ընթացքում:Կարևոր նշանակություն ունի այս մեթոդի կիրառումը բարդ բաղաձայնների վերլուծման ընթացքում ինչպիսիք են աֆրիկատները (կիսաշփականները):Ինչպես հայտնի է, **չ**-ն բարդ հնչյուն է՝ այն իրենից ներկայացնում է (t) հպման և (s) շփման արտաբերական բարդ սինիսթոն միակցություն...»¹²:

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է դիտարկել հայերենի հպաշփական բաղաձայնները տարբեր դիրքերում և ձայնի վերլուծության նոր տեխնոլոգիաների օգնությամբ մեկ անգամ ևս ապացուցել, որ դրանք նույնքան պարզ են, որքան մյուս հնչյունները:

Նյութի ծավալուն լինելու հանգամանքով պայմանավորված՝ այս անգամ կներկայացնենք հայերենի հպաշփական բաղաձայնները բառամիջի դիրքում, մասնավորապես **ա** ձայնավորի շրջապատում:

¹¹ Մ. Աբեդյան, Երկեր, հատոր Զ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1974, էջ 73:

¹² Վ. Հայրապետյան, Փորձառական- հնչյունաբանական մեթոդների կիրառումը հայերենում, Պատմա-բանասիրական հանդես, №. 2 Ե., 1964, էջ 63:

Սակայն մինչ այդ նշենք, որ հալաշփական բաղաձայններն ուսումնասիրելիս որոշեցինք կատարել մեկ այլ փորձառական ուսումնասիրություն, որը համոզիչ կերպով կհաստատեր այն պնդումը, որ հալաշփական բաղաձայնները նույնքան պարզ են, որքան ձայնեղները կամ ձայնորդները:

Հայերենի բառապաշարի բոլոր բառերը ընդգրկելու նպատակով հայերենի առցանց բառարանը¹³ (173.644 բառ և բառակապակցություն) պատճենեցինք Word ծրագրի մեջ, որը հնարավորություն է տալիս փնտրել ընտրած միավորները հազարավոր բառերի ցանկում և գտնել բոլոր տարբերակները: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այսպես ասած բարդ բաղաձայնները կազմված են երկու կամ երեք բաղաձայններից, կատարեցինք որոնում ամբողջ բառարանով մեկ՝ գտնելու համար հալաշփականների բաղադրիչներ պարունակող բառեր՝ *ղժ (ջ), ղզ (ձ), տշ(ձ), տս (ծ), թս(ց), թշ (յ)*: Դրանք այնքան էլ շատ չեն մոտ 140 հազար բառ պարունակող բառարանի ցանկում:

Ի դեպ, նշենք, առցանց բառարանի ցանկից չենք ընտրել այն բառերը, որոնք մեզ հետաքրքրող հնչյունակապակցություններում պարունակում են 2 բաղաձայնների միջև արտասանվող ը:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ ունենք հետևյալ պատկերը.

13 Bararanonline-ը (<https://bararanonline.com/>) հայերեն բացատրական, հոմանիշների և հայ-ռուսերեն օկայն բառարան է, այս պահին այն իր մեջ ընդգրկում է հետևյալ բառարանները՝

Է.Բ. Աղայանի՝ Արդի հայերենի բացատրական բառարան,

Ա.Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան,

Ե.Հ. Գալստյան, Հայ-ռուսերեն բառարան

Հականիշների բառարան (միավորված մի քանի աղբյուրներից)

Հայերեն-Անգլերեն բառարան

Ա. Ս. Ղափքյան, Ռուս-հայերեն բառարան

Կայքում գետեղված բառերի բացատրության բաժինը իրենից ներկայացնում է **Աղայանի** Արդի հայերենի

բացատրական բառարանի օկայն տարբերակը: Այն պարունակում է շուրջ 136000 բառ և 11000 դարձվածաբանական միավոր:

դ+ժ (ջ)

Միակ բառը, որտեղ **դ-ի** և **ժ-ի** միջև **ը** չի արտաբերվում, այդժամ բառն է, որտեղ 2 բաղադրիչների՝ *այդ* և *ժամ* միավորմամբ առաջացել է **դժ** կապակցությունը:

Առցանց բառարանի ցանկից չենք ընտրել ու ներառել այն բառերը, որոնք պարունակում են **դժ** տառակապակցությունը, որտեղ 2 բաղաձայնների միջև **ը** է արտասանվում: Դրանք **դժ** նախածանցով բառերն են՝ *դժգոհ, դժվար, դժգույն* և այլն, ինչպես նաև մի քանի բառեր, որոնք պարունակում են **դժ** հնչյունակապակցությունը՝ կրկին **ը** ձայնավորի արտասանությամբ:

դ+գ (ձ)

Միակ բառը, որտեղ **դգ-ի** միջև հիմնականում **ը** չի արտասանվում, *դգօտ* բառն է, որը ռուսերենից վերցված հապավում է՝ *дзот - (д) - дерево (з) - земная (о) - огневая (т) - точка* բառերի (նշանակում է պաշտպանական ամրություն՝ գնդակներից և արկերի ու ռումբերի բեկորներից պաշտպանվելու համար): Մնացած դեպքերում **դգ** հնչյունակապակցության մեջ 2 բաղաձայնների միջև **ը** է արտասանվում՝ *դգդգալ, դգվել, դգզոց*:

տ+շ (ձ)

S2 տառակապակցությունը հանդիպում է մի շարք բառերում: Դրանք են՝

ետշար, կոլտնտշուկա, կոտշուկ (վարսակ), կուլտշեֆություն, հետշեշտային, պատշար, պատշարք, պատշգամբ, պարտշրջկոմ, պետշին, վատշվեր (անզգամ, անառակ, չար): Այս բառերը հիմնականում բարդ են, և **տշ** միացությունը բառի մեջ երկու բաղադրիչների կցման արդյունքում է ստացվում, օրինակ *պատ+շար*, որոնց միջև **ը** չի արտասանվում, ի տարբերություն՝ *տշել, տաշտշել* բառերի, որտեղ **տ** և **շ** բաղաձայնների միջև արտասանվում է գաղտնավանկի **ը**-ն:

Պատշաճ բառը հետաքրքրական է այնքանով, որ եթե **Ճ** հնչյունը համարում են բարդ, ապա այս բառը պետք է հնչվեր *պատշատշ* կամ *պաճաճ*: Այս բառի հնչապատկերից պարզ երևում է, որ **տշ** և **ճ** հնչյունների պատկերները ոչ մի նմանություն չունեն, առաջին դեպքում տեսնում ենք երկու հնչյունների հստակ պատկերները, իսկ երկրորդ դեպքում՝ միայն մեկի: Սրա վառ ապացույցն է նաև տևողության ցուցանիշը, ըստ որի **տշ**-ի դեպքում տևողությունը գրեթե կրկնակի մեծ է **ճ**-ի տևողությունից:

Պատշգամբ բառը քննարկելիս նկատեցինք, որ հաղորդավարներից ոմանք դա արտասանում են **ը**-ով, ոմանք՝ առանց **ը**-ի: Մեզ բնականաբար հետաքրքրում էր առանց **ը**-ի տարբերակը, որտեղ **տ**-ն և **շ**-ն հանդես են գալիս միասնաբար, սերտորեն կապված: Սակայն, միևնույն է, նրանք այնուամենայնիվ **ճ** չեն դառնում:

տ+u (ծ)

Su-ն հանդիպում է կամ բառի մեջ, կամ բարդ բառի մեջ երկու բաղադրիչների միացման արդյունքում է ստացվում, օրինակ *պորտ+սիգար*, որոնց միջև **ը** չի արտասանվում: **Su** պարունակող բառերից են՝ *աղքատսիրություն, անպատսպար, գունատսիրտ, էտսամուտ, կրտսեր, հետսահարություն, հետսամաս, հետսամիտ, հետսամուտ, հետսապահ, հետսառույցային, հետսառցային, հետսընթաց, հետսադարձություն, հետսակողմ, հետսահարել, պատսպար, պետսանտեսուչ, պորտսիգար, պրոլետտոնետ, սպորտսմեն, վատսիրտ* և այլն:

թ+u կամ՝ տ+հ+u (ց)

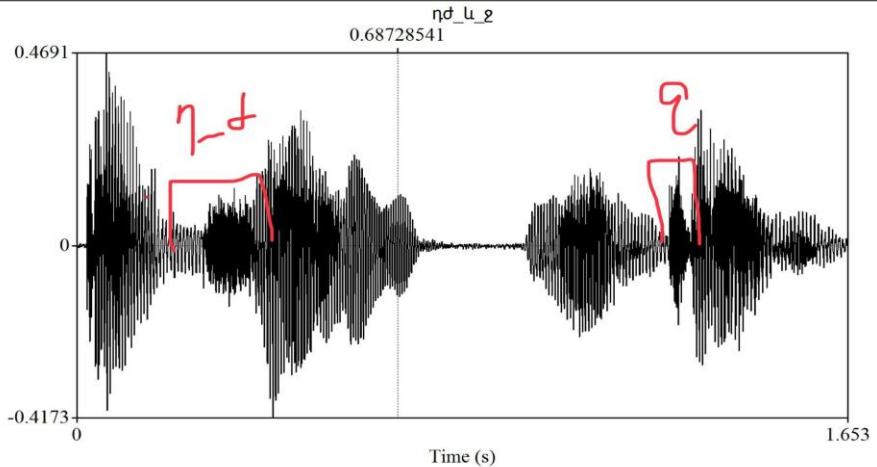
Նշենք, որ **տհս** տառակապակցությունը ընդհանրապես չկա բառարանում: ԹՄ-ն հանդիպում է հետևյալ բառերում՝ *արծաթսիրություն, դուրսաղ, կաթսա, կաթսեր, չիթսագ, պորթսիգար, սոթսոթալ, սրթսրթալ, վաթսուն, ութսուն, քիթսիվայր*:

թ+շ կամ՝ տ+հ+շ (չ)

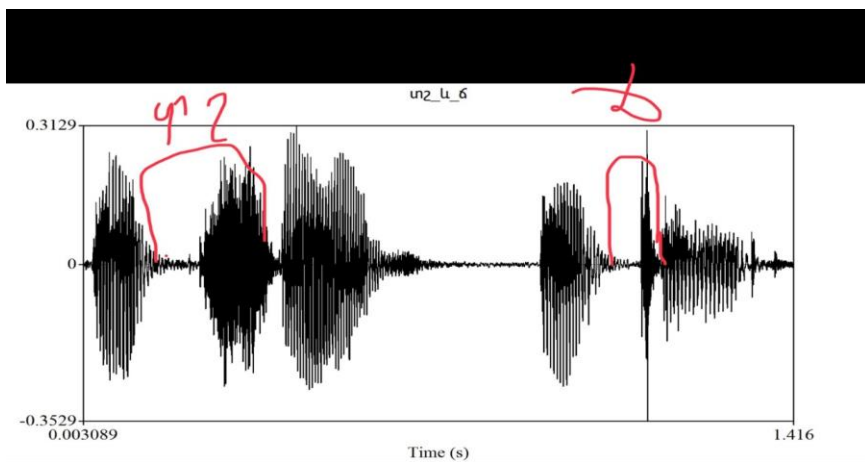
Shշ տառակապակցությունը ընդհանրապես չկա բառարանում: **Թշ**-ն հանդիպում է հետևյալ բառերում, որոնք բարդ են,

որտեղ թ-ն և շ-ն մտնում են տարբեր բաղադրիչների մեջ՝
արծաթշղթա, արծաթշողիկ, կաթնո:

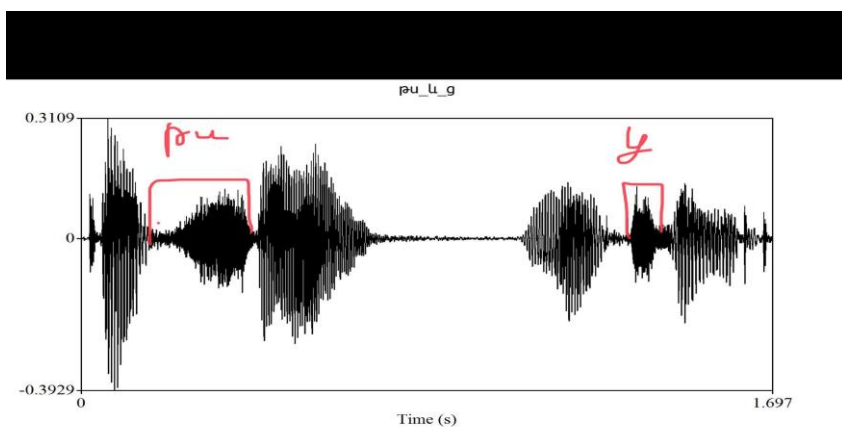
Այժմ ներկայացնենք մի քանի բառերի հնչապատկերները՝
 ցույց տալու համար, որ հպաշփականները միաձուլվ, իրենց ուրույն
 տեսքն ունեցող հնչյուններ են և ոչ թե միացություններ:
 Պատկերներում հստակ երևում են, որ առաջին բառերում հանդես են
 գալիս 2 բաղաձայններ (դժ, տշ և թս) իսկ երկրորդ բառերում՝ մեկ (ջ, ճ
 և ց):

Այդժամ և մաջալ բառերի հնչապատկերները

Պատշար և օճառ բառերի հնչապատկերները

Կաթսա և մացառ բառերի հնչապատկերները

Հպաշփական բաղաձայնները բառամիջում

Հպաշփական բաղաձայնները փորձառական ճանապարհով բառամիջում ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է առավելագույնս ապահովել բաղաձայնական շրջապատը՝ ստեղծելով միանման պայմաններ և շրջապատ բոլոր 6 բաղաձայնների համար: Այդ նպատակով ընտրեցինք երկկողմանի **Ա** ձայնավորական շրջապատը, որտեղ հնչապատկերում ցայտուն սահմանագծվում են բաղաձայնները: Ընդ որում նկատեցինք, որ հիմնականում 2-3 տասնակ բառերի կամ արմատների մեջ է հանդիպում Ա-բաղաձայնԱ կառուցվածքը: Մնացած օրինակները այդ բառերից կամ արմատներից կազմված ածանցումներ կամ բարդություններ են:

Հերթով քննարկենք:

ԱԶԱ հնչյունակապակցությունը հանդիպում է *ձայն, ձագ, ձագար, ձաղկել, ձավար* բառերով կազմված բարդություններում՝ **ա** հոդակապի կապակցմամբ: Բառերի ամբողջական ցանկը առկա է հավելվածում՝ ցպահանջ:

ԱՕՄ հնչյունակապակցությունը հանդիպում է *ծաղիկ, ծառ, ծակ, ծալ, ծածկ, ծագ, ածել, -ած, ծածան, ծայր, ծավալ, ծախ, ծամ, ծան, աստված, ծարավ* բառերով կամ արմատներով կազմված բարդություններում՝ **ա** հոդակապի միացմամբ կամ առանց դրա:

ԱՅԱ հնչյունակապակցությունը հանդիպում է *ցայտ, ցան, ցանց, ցանկ, ցավ, ցատկ, բաց, թաց, քացախ, կաց* և այլն բառերով կամ արմատներով կազմված բարդություններում՝ **ա** հոդակապի միացմամբ կամ առանց դրա:

ԱԶԱ հնչյունակապակցությունն պարունակող բառերից ընտրել ենք նրանք, որոնց մեջ **ջ**-ն արտասանվում է **ջ**, այլ ոչ թե **ջ**: Բառերը՝ *աջակից, աջար, բարբաջանք, էլեկտրաջահ, կեղևաջարդ, ժրաջան* և այլն:

ԱՃԱ հնչյունակապակցությունը հանդիպում է *աճ, աճապար, աճառ, գաճաճ, դավաճան, կաճառ, հաճախ, հաճարենի, ճագար, ճակատ, ճակնդեղ, ճահիճ, ճաղ, ճաղատ, ճաճանչ, ճամ, ճամբար,*

ճամփա, ճայ, ճայթ, ճանաչ, ճանկ, ճանճ, ճաշ, ճաշակ, ճառ, ճառագայթ, ճար, ճարակ, ճարմանք, ճարպ, ճարտար, ճաք, մաճ, մաճառ, պատշաճ, վաճառ, տաճար և այլն բառերով կամ արմատներով կազմված բարդություններում՝ **ա** հոդակապի միացմամբ կամ առանց դրա:

ԱԶԱ հնչյունակապակցությունը հանդիպում է *աղաչ, աչ, թառաչ, լաչակ, լաչառ, խաչ, կակաչ, կանաչ, կաչաղակ, կարկաչ, հաչ, հառաչ, ճանաչ, շառաչ, չանչ, չաչանակ, չար, չարչար, չափ, վաչ, քաչալ* և այլն բառերով կամ արմատներով կազմված բարդություններում՝ **ա** հոդակապի միացմամբ կամ առանց դրա:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին են հպաշփական բաղաձայնների ֆիզիկական չափեզրերի տվյալները ըստ **Պռաատ** համակարգչային ծրագրի: Ուսումնասիրվել են հպաշփական բաղաձայնների տևողությունը, ուժգնությունը և ֆորմանտները բառամիջում՝ **Ա** ձայնավորի շրջապատում: Բառերը կարդացվել են երեք հաղորդավարների կողմից, որից հետո ձայնագրությունները մտցվել են ձայնի վերլուծության ծրագիր և կատարվել տվյալների մշակում:

Ստորև բերված աղյուսակում ներկայացված են հպաշփական բաղաձայնների տևողության, ուժգնության և ֆորմանտների տվյալները, որոնց համեմատությունից կարելի է անել հետևյալ եզրակացություններն ու հաստատումները.

Բոլոր հպաշփական բաղաձայնների տևողությունը տատանվում է 0.03 միլիվայրկյանից 1 միլիվայրկյան հատվածում, և ըստ նվազման կարգի ունենք բաղաձայնների հետևյալ շարքը, որտեղ ամենից տևականն են **Յ** և **Զ** բաղաձայնները, ամենից քիչ՝ **Ճ**-ն՝

Յ Զ Զ Ծ Զ Ճ

Բոլոր հպաշփական բաղաձայնների ուժգնությունը տատանվում է 60.8 դեցիբելից 68.1 դեցիբել սահմաններում, և ըստ նվազման կարգի ունենք բաղաձայնների հետևյալ շարքը, որտեղ ամենից ուժգին են **Ճ** և **Զ** բաղաձայնները, ամենից թույլը՝ **Ծ**-ն

	Տևողություն մ/վրկ	Ուժգնություն դեցիբել	Ֆորմանտ հերց
Ջ	0.04	68.1	3121
Չ	0.06	64.9	3505
Ճ	0.03	68.1	3570
Ծ	0.05	60.8	2705
Ց	0.1	61.9	2714
Չ	0.1	62.5	3409

Ճ Չ Չ Չ Ց Ծ

Ինչ վերաբերում է ֆորմանտներին, ապա նրա տատանման սահմաններն են 3570 հերց առավելագույնը և 2705 հերց նվազագույնը: Ըստ նվազման կարգի ունենք բաղաձայնների հետևյալ շարքը, որտեղ ամենից ուժգինն է **Ճ** բաղաձայնը, ամենից թույլը՝ **Ծ**-ն:

Ճ Չ Չ Չ Ց Ծ

Եթե համեմատենք հպաշփական բաղաձայնների այս 3 շարքերը, ապա կնկատենք, որ **Ճ** բաղաձայնը 2 անգամ հայտնվում է շարքի առաջին տեղում, որը խոսում է նրա առավել ուժեղ լինելու մասին, իսկ **Ծ** բաղաձայնը 2 անգամ հայտնվում է շարքի վերջին տեղում, որը խոսում է նրա համեմատական թուլության մասին:

Grigoryan Gayane - Experimental study of the affricates of modern Armenian language. - The affricates of Armenian language have been studied using the latest experimental phonological software methods of sound analysis, which has once again proved that these are as "simple" sounds as sonants or voiced consonants. New examples, new phonetic positions, phonetic combinations have been used in the study of affricates. The series of words, containing affricates, were collected according to certain principles. Recordings of the mentioned word series were made, calculations and data processing of the physical dimensions of the affricates were performed.

Григорян Гаяне - Экспериментальное изучение аффрикатов современного армянского языка. - Аффрикаты армянского языка были изучены с помощью новейших экспериментальных фонологических программных методов звукового анализа, которые еще раз доказали, что это такие же «простые» звуки, как сонанты или звонкие согласные. Новые примеры, новые фонетические позиции, фонетические комбинации использовались при изучении аффрикатов. Серии слов, содержащие аффрикаты, были собраны по определенным принципам. Были произведены записи упомянутых рядов слов, выполнены расчеты и обработка данных физических размеров аффрикатов.

Խաչատրյան Հասմիկ (Հայաստան,
ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

**ՏՈՒՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏՆ ԱՐՏԱՅՈՒՈՂ
ԲԱՌԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ¹**

Արագածոտնի մարզի Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի, Արագածի շրջանների 72 համայնքներում բնակվում են և՛ դաբերով այստեղ ապրած հայերի, և՛ 1828-30-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանից՝ Ալաշկերտից, Մուշից, Վանից, ինչպես նաև՝ Հին Բայազետից, Խոյից և այլ վայրերից վերաբնակեցվածների սերունդներ: 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսերից այստեղ են հաստատվել նաև 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունից փրկված սասունցիներ և մեցեցիներ:

Արագածոտնի մարզի հիշյալ վարչական միավորներում գործառում են հիմնականում Սասունի, Արարատյան, Մշո, Ալաշկերտի, Խոյի, Բայազետի, մասամբ նաև Վանի, Մակուի բարբառները, ենթաբարբառներն ու խոսվածքները:

Արագածոտնի մարզ կազմակերպած մեր գիտաբշավների արդյունքում արձանագրել ենք, որ Սասունի բարբառով խոսել են և այժմ էլ, թեև զգալի փոփոխություններով, շարունակում են խոսել Աշտարակի Ուջան, Սասունիկ, Ավան և Լեռնարոտ, ինչպես նաև Թալինի շրջանի Աշնակ, Իրինդ, Շղարշիկ, Վերին և Ներքին Սասնաշեն, Վերին և Ներքին Բազմաբերդ, Ագարակ, Պարտիզակ, Կաքավաձոր, Կաթնաղբյուր, Դիան, Ոսկեթաա, Զովասար, Դավթաշեն գյուղերի բնակիչները, որոնք ծագումով պատմական Հայաստանի Սասուն գավառից են:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Ծ

Մարզի բարբառային համապատկերում առանձնանում է նաև Արարատյան բարբառը, որը գործառնում է այս տարածքի մի շարք բնակավայրերում (Աշտարակ ք., Օշական, Փարպի, Մուղնի, Կոշ գյուղեր և այլն):

Արագածոտնի մարզի Ապարանի և Արագածի շրջաններում գործառնում է հիմնականում Մշո, Ալաշկերտի, մասամբ նաև Վանի, Բայազետի բարբառներն ու խոսվածքները:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մենք կանդրադառնանք Արագածոտնի մարզում գործածվող «Տուն և տնտեսություն» իմաստային դաշտն արտացոլող առավել ուշագրավ բառանուններին, որոնցից առանձնացրել ենք *թոնրի օղանցքը, շենը, որմնախորշը և առաստաղը*:

Հիշյալ տարածաշրջանում «*թոնր օղանցք*» հասկացության բառանուններ են դիտարկվել *ակ, ագուգա, սընդու, ձորձ* բառանունները:

Հ.Աճառյանը *ակ* բառանունը համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ *հ.ե ծժի* արմատից սերված: Գիտնականի կարծիքով՝ *ակը* գրաբարյան *ակն* արմատն է, որը բացի իր բուն մի քանի իմաստներից «գաւառակաների մէջ մի քանի նոր առումներով էլ հարստացած է. ինչպես «ջաղացքի անցք, թոնրի ծակ, ապուրի հատ»²:

Արագածոտնի մարզի բարբառային համապատկերի արևմտյան բարբառախմբի գերակշռող խոսվածքներում (Սասուն, Մուշ, Ալաշկերտ) *ակ* բառանունը՝ որպես թոնրի օղանցք, դրսևորված է *ակ* բառանվան *ագ, հ'ագ, ակ* հնչատարբերակներով, ինչպես նաև բառակապակցային *թունդրրի ագ, թօնրը ագ, թընդըրան ագ, թունդըրա ագ* տարբերակներով:

Ապարանի շրջանի մի խոսվածքում, որի բնակիչները Վանից են գաղթել, «թոնրի օղանցք» հասկացության դիմաց բացի *ակ* բառանունից, փաստված է նաև *ակուկա* ուշագրավ բառանունը:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *ակուկա*-ն ջրի փողրակն է, «հողից թրծած Ո ձևով հենարան», որ թոնրի ակի մոտ են դնում և վառելիք փայտերը վրան

² Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ.1, Ե., 1971, էջ 106-109:

դնում, նույն բառը Կարինում «թոնրի ծակ, սնդու» իմաստն ունի: Համարվում է ասորերենից փոխառյալ բառ՝ *agōgā*³: Կարծում ենք՝ Կանի բարբառին հատուկ այս բառանունը, որի նախնական նշանակությունն է եղել «ջրի կավե խողովակ», բառիմաստային ճյուղավորմամբ հիշյալ խոսվածքում այնուհետև ձեռք է բերել «թոնրի օդանցք» նշանակությունը:

Արագածոտնի մարզի սասունցիաբնակ որոշ գյուղերում (Սասունիկ, Ուջան), ինչպես նաև Ապարանի Նիգավան գյուղում (Քդի) արձանագրել ենք *ձորձ* (*ծորձ*, *ձոռձ* հնչատարբերակովներով) բառանունը՝ որպես «թոնրի օդանցք» հասկացության բառանուն:

Ձորձը «զգեստ» նշանակությունն ունի, սակայն բառի ծագումն անհայտ է: Ինչպես գիտենք, հաց թխելիս թոնրի օդանցքը փակել են որևէ շորով, որպեսզի թոնրի ջերմությունը դուրս չգա: Կարծում ենք՝ *ձորձ* բառանունը իմաստային զուգորդումների շնորհիվ է ձեռք բերել «թոնրի օդանցք» նշանակությունը:

Սընդու: Բարբառային *սընդու* բառանունը՝ որպես «թոնրի օդանցք», տարբեր մեկնաբանությունների առիթ է տվել: Գ.Զահուկյանը *սնդու* բառը ներկայացնում է որպես բարբառային հնաբանություն՝ այն կապելով հայերեն ընթացք, ընթանալ, վ.գերմաներեն *sind* «ընթացք, ուղի, ճանապարհ», և հ.-ե. *sent*- «ուղղվել, գնալ, ընթացք, ուղի, ճանապարհ» բառերի հետ⁴:

Նոր Հայկազեան բառարանի հավելվածում փաստված են *սնկուալ*, *սնկուարք*, *սնկվըկալիչ*, *սնտու* բառերը հետևյալ բացատրությամբ՝ որպես «խուփն կամ դըխաճն սընկուալի. Ծակ կամ խողովակ թոնրի ի ստորե՝ որպես ծխահանք. Ընդ որ արծաձանեն և գլխարկոյն լուցեալ ի նմա թոնրի մխանք, սօլուգլուգ⁵: Ո՛չ ՆՀԲ-ն, ո՛չ Հ.Աճառյանը բառի ծագումնաբանության մասին ոչինչ չեն տալիս: Միայն Հ.Աճառյանը Արաբկիրի բարբառի համար փաստում է *սնկուալ* բառը, որը

³ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.1, էջ 78:

⁴ Գ.Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 327:

⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.2, Վենետիկ, 1837, էջ 1066:

հիշատակված է նաև ՆՀԲ-ում: Գիտնականը վկայված *սնդկալի* համար հղում է անում *ակնկալ*-ին, այնուհետև՝ *ակ* –ին: Նկատի ունենալով վերը շարադրվածը՝ կարծում ենք, որ *սնկուալը սնդու* և *կալել* բառերի համադրումից առաջացած բառանուն է՝ *սնդուի կալիչ* իմաստով:

Ընդհանրապես բարբառներում *ագը կալել* արտահայտությունը շատ գործածական է: Հնարավոր է՝ այն լաթի կտորն է, որով փակել են թոնրի օդանցքը: Չմոռանանք նաև, որ հենց այս տարածաշրջանի որոշ խոսվածքներում *ձորձ* բառանունը փոխաբերացմամբ ձեռք է բերել «թոնրի օդանցք» նշանակությունը:

Ինչպես գիտենք, թոնրի օդանցքը օդը ներս մտնելու համար է նախատեսված, որպեսզի կրակը բորբոքվի, և երկար ժամանակ թոնիրը կրակ ունենա: Այսինքն՝ թոնրի օդանցքը կրակին սնունդ տալու միջոց է: Չենք բացառում նաև, որ *սընդու* կամ *սընտու* (ՆՀԲ-ում առկա է *սնտու* տարբերակը) բառանունը կարող է առաջացած լինել *ստնտու* կամ *սննդատու* բառանուններից՝ իբրև սնունդ տվող (Ի դեպ, ըստ Հ.Աճառյանի՝ սնունդը և ստինքը նույն արմատից առաջացած բառանուններ են):

Սընդու բառանվան տարածական շառավիղը Արագածոտնի մարզի բարբառային համապատկերում ներառում է Արարատյան բարբառի մի քանի խոսվածքները (Օշական, Փարպի, Մուղնի, Բյուրական (Երևանի մայլա), Աշտարակ և այլն):

Շեւ: *Շեւ* հասկացությունը հիշյալ տարածաշրջանում արտացոլված է հիմնականում *շեւ*, *սեւ*, *շեմգալ*, *ղըրընդի* բառանուններով:

Գրաբարյան *անդ* բառաձևը Հ. Աճառյանը համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ հնդեվրոպական ծագումով, որի ցեղակիցներ են սանս. *ata* (դռան շրջանակը), լտ. *antae* (դռան երկու կողմերի սյուները): *Սնդ*-ը՝ «սեւամ, շեմք» իմաստով, առանձին անգործածական է, այն պահված է միայն *ղրանդ*, *ղրանդք*, *ղրանդի* բառաձևերում: Իմաստն է նախադուռ,

դրան զավիթ, մուտք կամ շեմք։ Կազմված է դր-դուռ (հմմտ. դրացի) և հիշյալ անդ բառերից⁶։

Ապարանի շրջանում պահպանված է հնդեվրոպական անդ արմատից կազմված դրանդի բառաձևի դ՛ըրընդա հնչատարբերակով, բայց արդեն հասկացության ոչ լիարժեք իմաստով. դ՛ըրընդա բառաձևն ունի «դրան վերին շեմ» նշանակությունը։

Շեմ հասկացության դիմաց Արագածոտնի մարզի բարբառներում գործառոդ զուգաբանությունների հաջորդ բառախմբի առանցքը սեմ բառանունն է։

Ըստ Գ.Զահուկյանի՝ արխագերենը հայերենի հետ շփման մեջ է եղել հին ժամանակներից սկսած, և շեմ-ն ու մի շարք այլ բառեր արդյունք են նրանց հեռավոր ցեղակցության և հնդեվրոպա-արխագ-ադրդեական հնագույն շփումների և «տարրական ցեղակցության» (մանկական բառեր, բնաձայնություններ, ձայնարկություններ)։ Գիտնականը հնարավոր է համարում սեամ (սեմ, շեամ, շեմ) բառի արևմտակովկասյան ծագումը, թեև կարծում է՝ նմանությունը կարող է և պատահական լինել⁷։

Հայերենի բարբառներում այն դրսևորված է և՛ սեմ (գրաբարյան սեամ-ից), և՛ ս->շ անցումով համեմատաբար ուշ առաջացած շեմ տարբերակով։ Շեմ բառը սիմ հնչատարբերակով արձանագրել ենք Աշտարակի շրջանի Ավան գյուղում (վերջիններս Սասունի Իշխանաձոր գյուղից են)։

Հիշյալ տարածքում շեմ հասկացության դիմաց գրեթե համընդհանուր կիրառություն ունի նույն շեմ բառանունը։ Այն դրսևորված է ե-ի երկբարբառային արտասանությամբ՝ շեմ, Ապարանի, Թալինի, Արագածի որոշ խոսվածքներում։

Արագածոտնի մարզի սասունցիաբնակ որոշ գյուղերում առկա է նաև շեմ բառի շեմիկ՝ իկ ածանցով բառակազմական տարբերակը (Սասունի Ընգուզնակ, Սաղդուն, Մշո Մկրագոմ գյուղերից գաղթածները՝ շեմից)։

⁶ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն Արմատական բառարան*(այսուհետև՝ ՀԱԲ), հտ. 1, Ե., 1971, էջ 186։

⁷ **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊ. ՆԺ), Ե., 1987, էջ 602։

Շեմ+կալ արմատների բառաբարդմամբ առաջացած *շեմակալ* բառանունը իր հնչյունական տարբերակներով, ըստ մեր դիտարկած նյութերի, ընդգրկում է Մուշ-Տիգրանակերտի բարբառախումբը:

Միմզալ հնչաձևով վկայված է Թալինի Վերին Բազմաբերդ (Սասունի Շադախի Գյարմալ գ.), Իրինդ (Սասունի Մեմալ գ.), *սեմզալ*՝ Ներքին Սասնաշեն (Սասունի Փսանք գավառի Մըշկեդ գ.), *սըմզըլ*՝ Աշտարակի Ուջան գ (Սասունի Խաբլջոզի շրջանի Կուսկետ գ) գյուղերում: **Որմնախորշ**⁸: Մենյակում պատի մեջ թողած՝ երեսը բաց պահարան հասկացության բառանուններից Արագածոտնի մարզում առկա են *ակնատ*, *պարըրիան*, *պատուխան*, *դօլաբ*, *թ՞րեք* բառաձևերը:

Ակնատ-ը բնիկ հայերեն բառ է, որն առաջացել է ակն (աչք) և հատ(ել) բաղադրիչների բառաբարդումից: Հ. Աճառյանը վկայակոչում է *ակնատ* բառի գավառական ձևերը՝ *ակնատ*, *հակնատ*, որոնք բարբառներում հանդես են գալիս թոչուն որսալու ցանց, ինչպես նաև *ակնատ*՝ պատի մեջ բացված դարան կամ սենյակից սենյակ բացված փոքր պահարան նշանակությամբ⁸:

Ակնատ բառանունը «որմնախորշ» իմաստով արձանագրել ենք Աշտարակի Տեղեր (*ակնատ*, *հակնատ*), Անտառուտ (*ակընատ*), Օհանավան (*ակնատ*//*պատուխան*) գյուղերում:

Ապարանի և Արագածի շրջանի որոշ գյուղերում որպես որմնախորշ հասկացության բառանուն վկայված են նաև *ակն* արմատից սերված *աճգունկ*, *աճկոճ* բառանունները: Ինչպես հայտնի է, *աչք* բազմիմաստ բառն ունի նաև «դարակ» նշանակությունը, և բարբառային հայերենում *աչկունք* բառանունը *աճք* բառի բառիմաստային ճյուղավորմամբ առաջացած բառանուն է՝ սենյակում պատի մեջ թողած, երեսը բաց պահարան՝ դարակ իմաստով: Ապարանի Արագած և Ատմա գյուղերում վկայված է *աճգունկ*, Արագածի Վարդաբլուր գյուղում՝ *աչքունք* (զուգահեռ նաև՝ *փանջարա*) բառանունները: Արագածի շրջանի Մելիք գյուղում (գաղթածներ Ալաշկերտի գյուղերից) արձանագրել ենք *աճկոճ*, *աճկոնճ* բառանունները՝ «որմնախորշ» նշանակությամբ: Ի դեպ, հիշյալ գյուղում առկա է նաև *ազնաղ* բառանունը, սակայն «պատի մեջ հաղորդակցման համար բաց արած անցք» իմաստով:

⁸ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, Ե., 1971, էջ 109:

Հայերենի բարբառների մի ստվար մասում որմնախորշ իմաստով գործածվել է *պատրիան* բառանունը: Հ. Աճառյանը *պատուհանի* համար ներկայացնում է երկու իմաստ՝ 1. լուսամուտ, 2. պատի մեջ պահարան:

Ըստ Ջահուկյանի՝ *պատուհան* բառի հին ձևը *պատուրիան*-ն է՝ առաջացած իրանական *paturhānā* (*pati-frāna*) ձևից⁹:

Լ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ *պատուհան* բառի իրանական ծագման փաստարկումներ կան որոշ իրանագետների մոտ: Գիտնականը ավելի հավանական է համարում Բենվենիստի բացատրությունը. «Միջին իրանական *pātrās*-ի համաբանությամբ՝ հյ. *պատուհան*, տեսնում է միջ. իրանական **pātrfān* < **pāti.pāna*. **frāna*, սնս. *prāna*, «փչել» **patifrana* կազմության մեջ տեսնելով «օդանցք, լուսամուտ» իմաստը (*BSL*, 1963,63), մանավանդ որ **patifrana*-ի համապատասխանությունը ակնհայտ է հատկապես *պատուհանի պատրիան* տարբերակի հետ, որն ավելի հին ձև է և պահպանված է նաև արդի որոշ բարբառներում»¹⁰:

Որմնախորշ հասկացության դիմաց Արագածոտնի մարզում փաստել ենք *պատրիան* և *պատուհան* բառանունները: *Պատրիան* տարբերակը գործառում է հիմնականում արևելյան բարբառներում և խոսվածքներում (Փարպի, Մուղնի գյուղեր՝ *պատրիան*, Օշական, Կոշ գյուղեր՝ *պըտրիան*):

Ապարանի շրջանում ապրող ալաշկերտցիների և վանեցիների խոսվածքներում գործածվում է *պատուհան* բառի *պատուխան* (*h>խ*) հնչատարբերակը: Թալինի խոսվածքում՝ *պատուհան*:

Հիշյալ տարածաշրջանում «պատի մեջ պահարան» նշանակությամբ հիշատակելի է նաև *ծալքատեղ* բառանունը, որը Արարատյան բարբառի խոսվածքներում գործածվում է իմաստային որոշակի տարբերակմամբ: Օրինակ՝ Օշականի խոսվածքում *պըղըրիանը* պատի մեջ փոքր պահարանն է, իսկ *ծալքատեղը*՝ մեծը, որը ծառայում է անկողին պահելու համար:

Մեկ այլ ուշագրավ բառանուն էլ արձանագրել ենք Աշտարակի Լեռնարոտ գյուղում (Մասունի Գելիեգուզան գյուղից գաղթածներ): Տվյալ բարբառին բնորոշ *ազնադ, շըբաք* բառանուններից բացի գործառել են նաև

⁹ Նույն տեղում, էջ 540:

¹⁰ Լ. Հովհաննիսյան, *Հայերենի իրանական փոխառությունները*, Ե., 1990, էջ 257:

բաղաչք բառանունը՝ այսինքն՝ պատի աչք, որը բարբառի յուրօրինակ լեզվամտածողությամբ ձևավորված բառանուն է :

Պատի մեջ թողած, երեսը բաց պահարան իմաստով Արագածոտնում առկա է նաև *թարեք* (նաև՝ *թարեկ*, *թարիկ* հնչաձևերով) բառանունը, որը *դարակ* բառի բարբառային տարբերակն է: Բառը համարվում է իրանյան փոխառություն՝ պիլ. *darān* ձևից առաջացած ¹¹: Այն գործածական է հատկապես Ապարանի, մասամբ նաև Թալինի խոսվածքներում:

Պարսկերենից փոխառյալ *դոլար* բառանունը՝ որպես որմնախորշի նշանակելի, գործածական է Բյուրականի, Ապարանի շրջանի Ձորագլուխ գյուղերի խոսվածքներում:

Պարսկական փոխառություն համարվող *փանջարա* բառանունը հիշյալ տարածաշրջանում գործածվում է որպես որմնախորշ հասկացության նշանակելի: Այն վկայված է Թալինի Ակունք, Ապարանի Ծաղկաշեն գյուղերում:

Արագածոտնի մարզի սասունցիաբնակ գյուղերում գործառում է նաև արաբերենից փոխառյալ *շրբաք* (նաև՝ *շրբակ*) բառանունը:

Աշտարակի Ուջան գյուղի (Սասունի Հազգո գյուղից գաղթածներ) խոսվածքում հանդիպում է *պըղնորտ* բառանունը՝ քննության առարկա իմաստով: Ենթադրում ենք այն *պահնորդ* բառի բարբառային մի տարբերակ է:

Առաստաղ: Այս հասկացության բարբառային գուգաբանություններից Արագածոտնի մարզում տարածական ընդգրկումով գործածական են *առիք*, *օջորք* բառանունները:

Հ. Աճառյանը *առիք*-ը համարում է բնիկ հայերեն բառ՝ հնիս. *stel* - *դնել*, *գետեղել*, *բարձրացնել*, *կանգնեցնել*, *ցից*, *սյուն*, *յենարան* արմատից՝ *առ* մասնիկով¹²: Գ.Ջահուկյանը *առիք* (*առաստաղ*) բառի ստուգաբանությունը կասկածելի է համարում իմաստային զգալի տարբերության պատճառով¹³:

Թալինի, Ապարանի, Արագածի, մասամբ նաև Աշտարակի խոսվածքներում գործածվում է հիմնականում *առիք* բառանունը՝ *հառիք* (Ապարան՝ Վանից գաղթածներ 1828-1829 թթ), *հ՛առիք* (Աշտարակի Կարբի, Ուշի, Ապարանի Ծաղկաշեն գյուղեր), *հառիք* (Աշտարակի Տեղեր

¹¹ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 633:

¹² Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 254:

¹³ Գ.Ջահուկյան, ՀԼՊ. ՆԺ, էջ 188-189:

գ.), *առիկ* (Ուջան, Սասունիկ գյուղեր), (Ապարանի Ձորագլուխ գ.), *հառինք* (Աշտարակի Ավան գ.՝ Սասունի Իշխանաձորից), *հ ° ողկ* (Թալինի Ակունք գ.), *առինկ(ք)* (Աշտարակի Ավան, Լեռնարոտ գյուղեր) հնչյունական տարբերակներով: Հիշյալ տարածքում Մուշի և Ալաշկերտի խոսվածքներում տան հիմնավոր մաքրություն իմաստով գործածվում են *առիք* բառից ձևավորված *պատուհառիք* կամ *պատհառիք*, իսկ Բայազետի բարբառով խոսող Կարբի և Քուչակ գյուղերում գործառում են *ավելխօրթ*, *խօրթուսուրփ անել* յուրօրինակ բառաձևերը:

Թալինի Ներքին Սասնաշեն գյուղի խոսվածքում որպես առաստաղ հասկացության նշանակելի արձանագրել ենք *արկեղազ* յուրօրինակ բառանունը, որը, կարծում ենք, ամենայն հավանականությամբ *առիքի տակ* բառակապակցությունից բաղադրված բառանուն է:

Օջորք: Հ.Աճառյանի կարծիքով՝ *օջորք* բառը սերտ աղերսներ ունի *աճառ* արմատի հետ, որը, ըստ նրա, արաբական փոխառություն է՝ *iġġār* «տանիք»¹⁴:

Միջին հայերենում արդեն գործածվում է *ռճոռք* բառը՝ իբրև առաստաղ:

Առաստաղ հասկացության *օջորք* բառանունը Արագածոտնի մարզում վկայված է գերազանցապես Արարատյան խոսվածքներում՝ Փարպի, Կոշ, Օշական, Աշտարակ և այլն:

Այսպիսով՝ Արագածոտնի մարզի բարբառային բառապաշարում գործառող «Տուն և տնտեսություն» իմաստային դաշտն արտացոլող որոշ բառանունների բարբառային դրսևորումները քննելիս եկել ենք այն եզրահանգման, որ հիշյալ տարածքի բարբառները և խոսվածքները պահպանել են բնիկ հայերեն այնպիսի բառանուններ, ինչպիսիք են *սկանատը*, *դրանդին*, *առիքը*: Արագածոտնի մարզի խոսվածքները ևս անմասն չեն մնացել փոխառություններից, որոնց մեջ կան ինչպես հին (*շեմ*, *օջորք*, *պատրիան*), այնպես էլ նոր փոխառություններ (*շրբակ* թարեք, դոլաք և այլն):

Hasmik Khachatryan. -Dialectal representation of words expressing the semantic field of house and household in the Aragatsotn region.

¹⁴ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 140:

In this article, we have studied the dialectal versions of the words “*tandour (eastern stove and oven) air shaft, threshold, niche, and ceiling*” reflecting the semantic field of “house and household” in the Aragatsotn region, such as:

1. **tandour** (eastern stove and oven) **air shaft** (*թոնրի օդանցք*) - *ակ* [ak], *ազնիզա*, [aguga], *սրնդն* [syndu], *ձորձ* [dzordz]
2. **threshold** (*շեմ*,) - *շեմ* [shem], *սեմ*, [sem], *շեմգալ* [shemgal], *դրրնդնի*, [dyryndi]
3. **niche** (*սրնախորշ*) - (open cabinet in the wall of the room) *ակնատ*, [aknat], *պատրրհան* [patryrhan], *պատուխան* [patukhan], *դոլաբ* [dolab], *թ° րէք* [tareq]
4. **ceiling** (*առաստաղ*) - *սոհր* [ariq], *սոհր* [ojorq].

Асмик Хачатрян - Диалектная панорама лексем, отражающих смысловое поле «дом и домашнее хозяйство», в Арагацотнской области. В рамках данной статьи мы рассмотрели употребляющиеся в Арагацотнской области диалектные варианты, отражающие смысловое поле лексем «дымоход тонира», «порог», «ниша» и «потолок», среди которых: 1. **թոնրի օդանցքի** (тонри оданцк - дымохода тонира) — *ակ* (ак), *ազնիզա* (азузга), *սրնդն* (сэрэнду), *ձորձ* (дзордз); 2. **շեմի** (шем - порога) — *շեմ* (шем), *սեմ* (сем), *շեմգալ* (шемгал), *դրրնդնի* (дэрэнди); 3. **սրնախորշի** (вормнахори - открытой ниши в стене – шкафа) — *ակնատ* (акнат), *պատրրհան* (патэрһан), *պատուխան* (патухан), *դոլաբ* (долаб), *թ° րէք* (тһрек); 4. **առաստաղի** (арастаг – потолка): *սոհր* (арик), *օջոր* (оджорк).

ՀԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԱՍՈՒՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ՝

Սասունի բարբառը հայերենի քիչ ուսումնասիրված բարբառային միավորներից է։ Այդ բարբառի առաջին ամբողջական նկարագրության հեղինակ Վ.Պետոյանը իրավացիորեն նշում է. ««Կը» ճյուղին պատկանող բարբառների զգալի մասը չի ուսումնասիրված և դրանցից մեկն է Սասունի բարբառը, որի առանձին ուսումնասիրման համար անցյալում չի կատարվել ոչ մի փորձ»²։ Հ.Աճառյանը Սասունն ընդգրկել է Մշո բարբառի շրջանակում³։ Ա.Ղարիբյանն ընդհանրապես Սասունի բարբառը չի հիշատակում ⁴ : Այս բարբառին նվիրված աշխատության⁵ մեջ Վ.Պետոյանը հիմնավոր փաստերով հաստատում է, որ «... Սասունի բարբառը Մուշի բարբառը չէ, ոչ էլ նրա մի ճյուղը, այլ նրանից անջատ և ինքնուրույն բարբառ է, թե՛ իր բաղաձայնական սիստեմով և թե՛ ձևաբանական առանձնահատկություններով» ⁶ : Սասունի բարբառի ընդհանուր նկարագիրը ներկայացրել է

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 18Տ - 6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում։

² Վ.Պետոյան, Սասունի բարբառը, էջ 28։

³ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 116, Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Ե., 2013, էջ 338։

⁴ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն։

⁵ Վ.Պետոյան, Սասունի բարբառը, Ե., 1954։

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 28։

Ա.Գրիգորյանը⁷, որը սխալ է համարել Մուշի և Սասունի բարբառների նույնացումը⁸: Գ.Զահուկյանը բարբառների արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական բարբառախմբում Մուշի, Տալվորիկ-Մոտկանի և Տիգրանակերտի բարբառների հետ ընդգրկել է և Բուն Սասունի (Գելիեգուզանի) բարբառը՝ Գելիեգուզանի և Հազգոյի տարբերակներով⁹: Վ.Պետոյանը նկատել է, որ Սասունի բարբառով խոսում էին Սասունի բոլոր շրջանների բնակիչները¹⁰՝ խոսվածքային որոշ տարբերություններով, և թվարկել է Թալինի և Աշտարակի տարածաշրջանների բնակավայրերը, որոնց բնակիչները պահպանել են իրենց մայրենի խոսվածքը և այժմ էլ հաղորդակցվում են Սասունի բարբառով¹¹: Ըստ Ա.Գրիգորյանի՝ Սասունի բարբառով խոսողների թիվը բարբառի բնօրրանում հասնում էր շուրջ երեսուն հազարի¹²: 20-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած՝ Հայերենի բարբառագիտական աստլասի նյութերի հավաքման ծրագրով Հայաստանի մի շարք բնակավայրերում Սասունի բարբառի տարբեր խոսվածքների հատկանիշները գրանցել են ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի

⁷ Ա.Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957, էջ 388-404:

⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 388:

⁹ Տե՛ս Գ.Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 134:

¹⁰ Տեղեկություններ կան, որ Արևմտյան Հայաստանում՝ Սասունում, այժմ էլ կան բնակավայրեր, որոնց հայ բնակչությունը պահպանել է մայրենի բարբառը:

¹¹ Տե՛ս Վ.Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹² Ա.Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 388:

բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները ¹³ : 2018-2020թթ. «Արագածոտնի մարզի բարբառային համապատկեր» գիտական թեմայի շրջանակում¹⁴ դաշտային աշխատանքներ են կատարվել Արագածոտնի մարզի՝ նաև սասունցիների սերունդներով բնակեցված բնակավայրերում, և արձանագրվել է Սասունի բարբառի կենդանի գործածություն դրանց մեծ մասում:

Ա.Գրիգորյանը նկատել է, որ Սասունի բարբառի գոյության վերաբերյալ տեղեկություն են տվել դեռևս Ստեփանոս Սյունեցին (8-րդ դ.) և Թովմա Արծրունին (9-րդ դ.)¹⁵: Գ.Զահուկյանը, օգտագործելով վիճակագրական բարբառագիտության այսպես կոչված «ետադարձ» ուղու տվյալները և հիմք ընդունելով 5-րդ դարի համար հնարավոր բարբառային հատկանիշները¹⁶, կատարել է այդ դարի բարբառների դասակարգում և հարավկենտրոնական բարբառի կազմում առանձնացրել Հյուսիսային Աղձնիքի կամ Սանասունի (Սասունի) ենթաբարբառը՝ դրան հատկացնելով արդի բարբառների դասակարգման համար ընտրված Նիչ, Այգետուն, Գելիեգուզան և Հազգո բարբառախոս վայրերը¹⁷:

Սասունի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Կը ճյուղին, ունի միջին հայերենին համապատասխան բաղաձայնական

¹³ ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում առկա են նման գրանցումներ պարունակող շուրջ երեք տասնյակ տետրեր:

¹⁴ Ծրագիրն իրականացվել է ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագետների խմբի կողմից՝ Վ.Կատվայանի ղեկավարությամբ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Տե՛ս Գ.Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 180:

¹⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 185:

համակարգ, որտեղ հինհայերենյան խուլերի դիմաց ձայնեղներ են գործածվում, ձայնեղների դիմաց՝ խուլեր: Բարբառում անորոշ հոդն ունի հետադաս կիրառություն, առկա է երկակի թվի դրսևորում, հայցական հոլովը նման է ուղղականին և որոշյալ առման դեպքում ստանում է *զ* նախդիր, Բայն ունի Ի և Ա լծորդություններ, վաղակատար դերբայը՝ *ի*, իսկ հարակատարը՝ *ուզ* վերջավորություններ, եզակի առաջին դեմքի դիմաց հաճախ գործածական է հոգնակիի ձև և այլն:

Ինչպես բարբառային հայերենի ցանկացած դրսևորում, այնպես էլ Սասունի բարբառը պահպանում և պարունակում է մեր լեզվի զարգացման տարբեր շրջանների բնորոշ շերտեր և իրողություններ, որոնց յուրահատուկ զուգորդումները բարբառային միավորները միմյանցից տարբերակող նշանակություն ունեն: Այդ առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Սասունի բարբառը բնութագրող հինհայերենյան իրողությունները¹⁸: Մեր կարծիքով՝ քննության ենթակա են նման երկու կարգի իրողություններ՝ ա) հինհայերենյան շրջանից եկող բարբառային հատկանիշներ, բ) գրաբարյան համակարգի արձագանքներ, որոնք արդի լեզվաըմբռնողության տեսանկյունով բարբառային հատկանիշներ են¹⁹:

Հինհայերենյան շրջանին վերաբերող բարբառային 130 հատկանիշներ ներկայացրել է Գ.Ջահուկյանը իր «Հայ

¹⁸ Բարբառներում նման իրողությունների հետազոտման կորևորությունը փաստել ենք մեր մեկ այլ աշխատանքում (տե՛ս Վ.Կատվայան, Հինհայերենյան իրողություններ Բայազետի բարբառում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ե., 2014, էջ 77-83):

¹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 77-78:

բարբառագիտության ներածություն» աշխատանքում ²⁰ : Նկատի ունենալով հատկանիշների այդ խումբը՝ կարող ենք բերել Սասունի բարբառի մի շարք իրողություններ, որոնք բավականին հնություն ունեն և թերևս գալիս են հինհայերենյան կամ ավելի վաղ շրջանից: Նման հատկանիշներից են²¹.

1. Բառասկզբի ձայնեղ հպականների և հպաշփականների խլություն (կեղ՝ գյուղ, պաժնիլ՝ բաժանել, տուտ՝ դուռ, ծօր՝ ձոր, ճառթիլ՝ ջարդել ևլն).
2. Ոչ բառասկզբի խուլ հպականների և հպաշփականների ձայնեղ արտասանություն (գարգըդան՝ կարկատան, գադու, առավօդ ևլն).
3. Ձայնավորների քմայնացման առկայություն (*ա*սօր, էր*ա*խ*ա*, ք*ա*նի, ժ*ա*ռ*ա*նակ, ջամ*ա* *ա* ևլն).
4. ուի-ով հոգնակի (օդվի, աճվի, մադվընի, աչըվներ ևլն).
5. տի-ով հավաքական-հոգնակի (ախպըրդիկ, քըվըրդիկ, գընգըդիկ ևլն).
6. անի-ով հավաքական-հոգնակի (էդվընգնին, գարսընին, գադվընին ևլն).
7. որ/ե/այ/ք/-ով հավաքական հոգնակի (կէդրանք, տէդրանք ևլն).

²⁰ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972, էջ 168-180:

²¹ Ընդհանուր բնույթ ունեցող հատկանիշները չենք բերում: Օրինակները հիմնականում քաղել ենք Արագածոտնի մարզում դաշտային աշխատանքների ժամանակ մեր հավաքած նյութերից:

8. ուկ-ով դերբայ (քընուգ, նըստուգ) և այլն:

Բավականին հետաքրքրական են հինհայերենյան համակարգի արձագանք հանդիսացող հատկանիշները: Այդպիսի իրողություններից են հետևյալները.

1. Բազմավանկ բառերի սկզբում ե,ո պարզ ձայնավորների նախնական վիճակի պահպանում²², ինչպես՝ էրինջ, էրգանկ, օջխար, օճիլ և այլն:

2. Հոգնակի թվով հոլովման ժամանակ ք-ց/ծ հերթագայության դրսևորում, ինչպես՝ էրէխանց, կէղացուց, սասունցուց և այլն:

3. Բառավերջի ա, օ ձայնավորներից հետո սեռական հոլովի ցուցիչի բացակայություն (Սօնա դըղան՝ Սոնայի տղան, Սարօ դուն՝ Սարոյի տունը): Սա կարող է առնչվել գրաբարյան Ա վերջադրական հոլովման ենթարկվող որոշ օտար հատուկ անունների սեռականի կազմությանը, որն արտահայտվում էր հետագայում համը դարձած յ-ի հավելումով (Աննա-Աննայ, Եղիա-Եղիայ)²³:

4. Հայցական հոլովում գրաբարյան *q* նախդրի գործածություն (ըզտուռ ձասկը՝ դուռը ծածկիր, զինկ տէսա՝ իրեն տեսա): Հետաքրքրական է, որ արտացոլվում է նաև նախդրի կիրառության այն օրինաչափությունը, համաձայն որի՝ նախադաս

²² Այս հատկանիշը պահպանել են բարբառային հայերենի շատ դրսևորումներ (տե՛ս նաև Վ.Կատվալյան, նշվ. աշխ., էջ 81):

²³ Տե՛ս Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976, էջ 27:

լրացման առկայության դեպքում նախդիրն անցնում է լրացման վրա²⁴ (գերավ գըմ գ'անկ՝ կերավ իմ կյանքը):

5. Անորոշ հողի հետադաս կիրառություն (դուն մը ունիմ՝ մի տուն ունեմ. օրըմ գիկա՝ մի օր գալիս է)²⁵:

6. Ի նախդրի դրսևորում ներգոյականի իմաստի արտահայտության համար (ի տուն նստած է)²⁶:

7. Բացառական հոլովի է վերջավորության առկայություն, ինչպես՝ աշագերդեն, ախպօրմեն, ծիեն ևլն:

8. Ներգոյական հոլովի իմաստի արտահայտություն ոչ հոլովական ձևերով: Սասունի բարբառում այս հոլովի իմաստը արտահայտվում է հայցական հոլովով կամ սեռականով և մեջ կապով, ինչպես՝ դաշտն է գաշխատե, դընէրու մէճ//մըճ դընէրուն:

9. *Երկու* թվականի դիմաց ուղղականի *երգուք* և հայցականի *գերգուս* ձևերի առկայություն:

10. Անձնական դերանվան գրաբարատիպ ձևերի առկայություն, ինչպես՝ զիս, մըք (գրբ. մեք):

11. Անցյալ կատարյալի հոգնակի առաջին դեմքում գրաբարատիպ (ն-ի բացակայությամբ) վերջավորության առկայություն (մօղացաք՝ մոտեցանք, գարտացըք՝ կարդացինք, թըռաք՝ թռանք ևլն):

²⁴ Այս մասին տե՛ս նաև Հ.Ավետիսյան, Ռ.Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1992, էջ 209:

²⁵ Գրաբարի *ւի* անորոշ դերանվան կիրառության մասին տե՛ս Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ե., 1976, էջ 72:

²⁶ Վ.Պետոյանը այս հատկանիշը դիտել է Հազգոյի և Մոսկանի շրջաններում (տե՛ս Վ.Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 63):

բառեր ունեն գրաբարից տարբեր հնչյունական կազմություն (օրինակ՝ գրբ. լակել – բրբռ. լրկիլ կամ լրքիլ, գրբ. մոդես – բրբռ. մուզլէզ, գրբ. տիղմ – բրբռ. դիլ), երբեմն՝ իմաստային տարբերություն (գրբ. իմանալ՝ հասկանալ – բրբռ. իմնալ՝ զարթնել, գրբ. մալուխ՝ հաստ չվան – բրբռ. մալուխ՝ չոր ծառի ճյուղ): Բարբառում գործածական են գրաբարյան շերտի բառեր, որոնք չկան կամ սովորական չեն գրական հայերենում (օրինակ՝ գրբ. անագան – բրբռ. անգան՝ ուշ, գրբ. գան – բրբռ. կան՝ վերք, գրբ. գուբ – բրբռ. կուպ՝ փոս, գրբ. անձնագով – բրբռ. անձնակով՝ իր անձը գովող և այլն): Բարբառի բառապաշարում պահպանվել են նաև գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատներ, ինչպես՝ տարթ (անասունի չորացրած աղբ), կլըմբօզ (գլուխկոնծի), քշփռտուն (անհարթ), քոնուկ (ծաղկատար), շէք (քայլ), լավըտիլ (վրան կեղտոտել)/ լիժ (հարթ, ողորկ) և այլն:

Այսպիսով, Սասունի բարբառում հինհայերենյան իրողությունները զգալի մի շերտ են ներկայացնում՝ վկայելով ինչպես բարբառի անցած երկարատև ուղու, հարստության, այնպես էլ հայոց լեզվի տարածաժամանակային ամբողջականության մասին: Ինչպես Սասունի, այնպես էլ այլ բարբառների՝ հնից եկող շերտերի համակարգված հետազոտությունը էական նպաստ կարող է բերել հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրությանը:

ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԱՑՄԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայերենի բառապաշարի, ինչպես նաև քերականական համակարգի կառուցվածքային տարբեր միավորների ամբողջական ձևային նկարագրությունը կնպաստի հայերենի համակարգչային մշակման ծրագրերի ստեղծմանը: Հատկապես տեքստի մեքենական մշակման առցանց համակարգի միջոցով հնարավոր կլինի կատարել ամբողջական լեզվական միավորի՝ տեքստի տրոհում նախադասությունների, նախադասությունները՝ բառակապակցությունների, բառակապակցությունները՝ բառաձևերի, բառաձևերը՝ բառերի, վերջիններիս կազմում էլ բառի *հիմնական և երկրորդական ձևային առանձնացում*: Մեքենական եղանակով տեքստի՝ լեզվական խոշոր միավորի աստիճանական տրոհման միջոցով կհանգենք լեզվի իմաստային նվազագույն միավորին՝ *ձևային*: Տեքստի ավտոմատ մշակման այսպիսի համակարգը կարող է հաջողությամբ ծառայել լեզվի մակարդակային բոլոր միավորների քննությանը՝ մեքենայացնելով կիրառական ամենատարբեր բնագավառներում տարվող աշխատանքները:

Ինչ խոսք, հայերենի համակարգչային մշակման առցանց համակարգի (Armenian Language Processing) կազմության սկզբունքների, նպատակի և խնդիրների հանգամանալից ներկայացումը միանգամայն այլ բնույթի աշխատանքի նյութ կարող է հանդիսանալ: Այս հոդվածում կանդադարդանք միայն տեքստի համակարգչային մշակման համակարգերում բառերի բառակազմական վերլուծության մեքենայացման հնարավորություններին և խնդիրներին:

Առցանց համակարգի ստեղծման և բառակազմական մեքենական վերլուծության համար նախևառաջ անհրաժեշտ է. ա)

սահմանել այն խնդիրները, որոնք պետք է լուծի բառակազմական վերլուծության համակարգը, բ) որոշել համակարգի տեխնոլոգիական հենքը՝ ճիշտ ընտրելով այն ծրագրավորման լեզուները, որոնցով հնարավոր կլինի առավել հաջողությամբ ձևայնացնել հայերենի բառապաշարը, գ) կատարել քերականության ձևային նկարագրություն, քանի որ ձևաբանական փոփոխությունների ենթարկված բառի բառակազմական վերլուծությունն ամենից առաջ ենթադրում է բառահարաբերական ձևույթների առանձնացում, դ) կազմել երկրորդական բառակազմական ձևույթների՝ նախածանցների, վերջածանցների ամբողջական ցանկ, ե) բառարանային նյութի վրա մշակել բառացանկ, որում արմատի հնչյունակապակցությունը և ածանցը ունեն նույն հնչյունական կազմը:

Պարզելու համար, թե հայերենի բառակազմության ուսումնասիրության ուղղությամբ տարված աշխատանքները ինչ չափով կարող են նպաստել բառակազմության ձևային նկարագրությանը, տեքստի մեքենական վերլուծության առցանց համակարգում բառերի բառակազմական վերլուծության մեքենայացմանը, նախ անդրադառնանք բառակազմությանը նվիրված արժեքավոր տեսական ուսումնասիրություններին, բառերի բառակազմական բնութագիրը ներկայացնող բառարաններին:

Հայ լեզվաբանության մեջ լեզվի կադապարային կամ կառուցվածքային նկարագրությանը նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններից կարելի է առանձնացնել Գ. Ջահուկյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն»¹, «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատությունները, Է. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հո-

¹Գ. Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989:

լովումը և խոնարհումը»², Լ. Հովսեփյանի «Գրաբարի բառակազմությունը»³, Ս. Գալստյանի «Ածանցումը և ածանցները հայերենում»⁴ գործերը:

Իր «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը տալիս է խոսքիմասային բոլոր հիմքերի համար բառածանցման ընդհանրացված կաղապարային բանաձև: Բացառելով հայերենի անարտադրողական կազմությունները՝ առանձնացնում է բառակազմական ամենաբազմաձև կաղապարի բանաձևը՝ **(((a+) b+) b₁+) A (+c(+d (+e)))**: Այս ընդհանուր բանաձևը կարող է ունենալ զանազան մասնակի դրսևորումներ՝ ըստ A-ի խոսքիմասային պատկանելության և ածանցների բնույթի ու շարադասության՝ հայերենին բնորոշ առանձնահատկությունների: Բանաձևի համար ներկայացնում է **ան-վեր-արտա-դր-ող-ական-որեն** օրինակը: Կաղապարակազմ ածանցների կարգերի համար նշում է հիմնական իմաստագործառական արժեքները: Առաջին ածանցներն (a) ունեն ժխտական կամ բացառողական արժեք, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես կազմի ընդհանրական կարգի մի դրսևորում: Երկրորդ և երրորդ կարգի (b և b₁) ածանցները (նախածանցներ) գերազանցապես բայական ածանցներ են, ընդ որում՝ երկրորդ կարգի ածանցներն արտահայտում են ժամանակային, երրորդ կարգի ածանցները՝ տարածական իմաստներ: Չորրորդ կարգի ածանցները (c) գոյականակերտ ածանցներ են, հինգերորդ կարգի (d) վերջածանցները՝ ածականակերտ ածանցներ, իսկ վեցերորդ կարգի (e) վերջածանցները մակբայակերտ ածանցներ են⁵:

²Է. Աղայան, *Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը*, Ե., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

³Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Ե., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:

⁴Ս. Գալստյան, *Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1978:

⁵Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., ՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1974, էջք 152-153:

Բառաձանցման ընդհանրական կաղապարների հանգամանալից քննություն Գ. Ջահուկյանը կատարում է «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» ուսումնասիրություն մեջ: Աշխատության առաջին մասում հեղինակը, ըստ իր համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի, քննում է հայերենի արմատների՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների առանձնահատկությունները, կատարում արմատների իմաստային վերլուծություն: Գրքի երկրորդ մասը նվիրված է բառաձանցման և բառաբարդման քննությանը: Հավելվածներ բաժնում առանձին բառացանկերով ներկայացվում են ժամանակակից հայերենի բառարմատները (արմատահիմքերը) և նախաձանցները, ժամանակակից հայերենի արմատական բայերը, արմատական ածականները, վերջաձանցները, ընդ որում՝ հնացած և անարտադրողական ածանցները տարբերակված են աստղանիշով:

Կատարելով ածանցման հարցերի հանգամանալից քննություն՝ Գ. Ջահուկյանը գրում է.

- 1) Ընդհանրացված բանաձևը, որոշ փոփոխություններով հանդերձ, կիրառելի է միայն բայական ածանցելի հիմքերի (A=բայահիմք) և գոյականական ածանցելի հիմքերի (A=գոյականական հիմք) նկատմամբ՝ մյուս կարգի ածանցելի հիմքերի դեպքում տալով մեծ քանակությամբ բաց վանդակներ, քանի որ բանաձևում նշված ածանցների և ածանցյալ տիպերի զգալի մասը չի իրանում:
- 2) Ինչպես որ A-ի՝ գոյականական հիմքով դրսևորվելու դեպքում գոյական հիմքի մոտ կարող է հանդիպել գոյականակերտ ածանց՝ իմաստափոխական արժեքով, այդպես էլ խոսքիմասային մյուս կարգերի հիմքերի դեպքում հնարավոր է այդպիսի համագործառական ածանցների առկայություն, այսինքն՝ ածականական հիմքի մոտ կարող է հանդիպել ածականակերտ ածանց, մակբայական հիմքի մոտ՝ մակբայակերտ ածանց և այլն՝ հիմնականում

իմաստափոխական և մասամբ գործառությունը շեշտող արժեքով: Այս դեպքում իմաստափոխական ածանցները նախորդում են հիմնականում գործառական բնույթի ածանցներին:

- 3) Գործառական ածանցներն առաջ են բերում կաղապարային դիրքի փոփոխություն, ուստի ունեն փոխկաղապարային արժեք: Ըստ այդմ՝ Գ. Ջահուկյանը տարբերակում է համասեռ և տարասեռ կաղապարներ: Քննում է նախ այն խոսքիմասային կաղապարները, որոնց դեպքում բառակազմությունը մնում է միևնույն խոսքի մասի սահմաններում, ապա այն կաղապարները, որոնց դեպքում մի խոսքի մասից անցում է կատարվում մի այլ խոսքի մասի:

Գ. Ջահուկյանը գոյականական, ածականական, թվականական, մակբայական, դերանվանական, բայական հիմքերի և վերջաձանցների համար մշակում է նաև նշանների որոշակի համակարգ⁶:

Բառակազմության տեսական հարցերի ուսումնասիրության, կառուցվածքային-կաղապարային նկարագրության օրինակելի գործերից կարող ենք առանձնացնել նաև Լ. Հովսեփյանի «Գրաբարի բառակազմությունը» և Ս. Գալստյանի «Ածանցումը և ածանցները հայերենում» ուսումնասիրությունները: Առաջնորդվելով կառուցվածքային լեզվաբանության սկզբունքներով՝ Լ. Հովսեփյանը հանգամանալից կերպով կատարել է դասական գրաբարի ածանցման և բառաբարդման կաղապարների վերլուծություն՝ բացահայտելով բա-դադրյալ բառերի բադադրիչների փոխկապակցվածությունն ու կառուցվածքը: Գրաբարի բառակազմական կաղապարները ներկայացնելու համար կիրառել է պայմանական սիմվոլներ: Հայերենի բառապաշարի

⁶Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն*, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, էջ 168:

կադապարման մյուս օրինակելի աշխատանքը Ս. Գալստյանի «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» աշխատությունն է, որտեղ լեզվաբանը կատարել է ածանցների համաժամանակյա ուսումնասիրություն կառուցվածքային մակարդակում: Ս.Գալստյանը ևս բառերի կառուցվածքային-կադապարային կազմությունը ներկայացնում է պայմանական նշանների կիրառմամբ՝ ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության:

Լեզվաբանական ուսումնասիրությունը կարող է համարվել լեզվական միավորի ձևային նկարագրություն, եթե այդ աշխատանքում տվյալ լեզվական միավորի նկարագրությունը *բավարար է ծրագրավորման լեզուներով այդ միավորի մշակման ալգորիթմների ստեղծման համար*: Հայերենի բառակազմության կառուցվածքային նկարագրությանը նվիրված վերոնշյալ աշխատությունները, ունենալով հսկայական արժեք բառակազմության տեսական հարցերի քննության և կադապարային նկարագրության տեսակետից, չեն կարող համարվել հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրություն, քանի որ հետազոտողները սահմանափակվել են միայն բառի կազմում հանդես եկող հիմնական, երկրորդական ձևային և բարդության ձևաբանական կադապարների՝ սիմվոլներով նշանակմամբ: Տարբեր լեզվաբաններ ձևայինները նշանակել են լատիներեն այբուբենի տառերով, մինչդեռ բառի ձևակազմական բոլոր միավորների՝ համապատասխան սիմվոլներով նշանակման ամբողջական համակարգ մշակված չէ: Շատ դեպքերում նախաձանցների կամ վերջաձանցների՝ սիմվոլներով նշանակման սկզբունքները միասնական չեն: Օրինակ՝ Գ. Ջահուկյանը միննույն ածանցը տարբեր հիմքերի հետ գուգորդվելիս նշանակում է տարբեր սիմվոլներով, իսկ առավելագույնը երեք նախաձանցից և երեք վերջաձանցից բաղկացած ամենաբազմանդամ ածանցյալի լիակադապարը «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» գրքում ներկայացնում է **(a) (b) (c) A (d) (e) (f/di)** սիմվոլներով, «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ՝ **((a+) b+) b1+) A (+c(+d (+e)))** սիմվոլներով: Ածանցների իմաստային և

գործառական դասակարգման ժամանակ ևս Գ. Ջահուկյանը կատարում է ոչ թե բոլոր ածանցների իմաստային և գործառական դասակարգում, այլ իբրև օրինակ բերում է միայն այն ածանցները, որոնցում արտահայտվում է համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի մեջ առանձնացվող որևէ իմաստ:

Մինչդեռ ձևային նկարագրության ժամանակ պետք է խմբավորել երկրորդական բառակազմական ձևություններ՝ ըստ ձևի և իմաստի հարաբերության (համանուն, հոմանիշ, հականիշ), ծագման (բնիկ, փոխառյալ), բառակազմական գործունության (կենսունակ, անկենսունակ), դիրքի (նախածանց, վերջածանց), ձևակազմական հատկանիշի (գոյականակերտ, ածականակերտ, մակբայակերտ, բայական) և այլն:

Բառակազմության տեսական խնդիրների ուսումնասիրությանը, բաղադրյալ բառերի կաղապարային նկարագրությանը նվիրված վերոնշյալ ուսումնասիրություններից բացի՝ ստեղծվել են նաև բառերի բառակազմական բնութագիրը ներկայացնող բառարաններ: Բառակազմական բառարաններից հիշատակելի է հատկապես Ս. Գալստյանի «Բառակազմության դպրոցական բառարանը»: Առաջաբանում հեղինակը, ներկայացնելով բառարանի կազմության սկզբունքները, ընդգրկման ծավալը և գլխաբառի կառուցվածքը, նշում է. «Կենդանի լեզուների բառապաշարի քանակի մասին տեղեկությունները միշտ էլ մոտավոր են: Դրանց հիմքը տվյալ լեզվի՝ ամենաշատ բառեր ընդգրկող բառարաններն են: Արդի հայերենի բառապաշարն ընդգրկող ամենածավալուն և, ցավոք, առայժմ միակ, բայց և լավագույն բացատրական բառարանը է. Բ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան» է (Երևան, 1976 թ.), որը պարունակում է 135 600 բառ և 11 000 դարձված: Առանց սխալվելու հավանականության՝ կարելի է պնդել, որ արդի հայերենի բառապաշարը վաղուց հատել է երեք հարյուր հազարի սահմանը: Բառակազմական բառարաններում սովորաբար հավաքվում և ներկայացվում են բառակազմորեն վերլուծելի, ավելի ճշգրիտ՝ համադրական բաղադրությունները: Այլ է ածանցավոր

բառերի խնդիրը: Լեզվաբանության մեջ բաղադրյալ բառերը, ըստ բաղադրիչների, կարելի է մասնատել երկու մոտեցմամբ: Առաջին՝ պարզել բաղադրյալ բառը կազմող բաղադրիչները գծային հերթականությամբ, ինչպես՝ *հեռավախոսականալիք, անվերաբաշխականալիք, լուսավորչականություն* են: Այս վերլուծությունը կարելի է կատարել համաժամանակյա և տարաժամանակյա մոտեցումներով, ըստ որում՝ արդյունքը կարող է տարբեր լինել: Երկրորդ մոտեցմամբ լեզվաբանները խնդիր են դնում պարզելու բաղադրյալ բառը կազմող բաղադրիչների հավելման հերթականությունը, այսինքն՝ նախատիպը և աստիճանաբար դրա վրա ավելացող արմատական կամ այլ կարգի բաղադրիչները: Ներկայացվող բառարանում, քանի որ այն բառակազմական է, հատուկ ընտրությամբ բերված են միայն բաղադրյալ բառեր: Արմատական բառերը՝ որպես գլխաբառ, ընդգրկված չեն: Որպես գլխաբառ բերված բոլոր բառերը համադրական բարդություններ կամ ածանցավոր բառեր են:

Բառարանում որպես գլխաբառ չեն ընդգրկվել նաև բառաձևերը՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դրանք հայերենի պատմական զարգացման արդյունքում որպես այդպիսին այլևս չեն գիտակցվում, կորցրել են իրենց քերականական իմաստները և հաճախ նաև խոսքիմասային անցում են կատարել: Ասվածը առաջին հերթին վերաբերում է գրաբարյան երբեմնի հոլովական և բայական մի շարք բառաձևերի: Արդի հայերենի բայական բառաձևերից, առանց բայ քերականական նշման, բերված են հատկապես հարակատար և ենթակայական դերբայների ձև ունեցող արդեն իսկ գոյականացած, ածականացած կամ գերազանցապես որպես այդպիսին գործառող բառերը (խորոված, խմած, ծնող են):

Գլխաբառից և նրա քերականական նշումներից հետո բառահոլովածում բերվում են տվյալ հիմքով ածանցավոր բառեր կազմող վերջածանցները, այսինքն՝ ներկայացվում է գլխաբառ-հիմքի առավել գործուն վերջածանցավոր բաղադրությունների բառափունջը, ինչպես՝ **(ընկեր)աբար**, մ., նույն հիմքով՝ **ական**, ա., **ային**, ա., **անխալ**, չբ.,

անի, գ., ավարի, ա., մ., ովի, մ., ություն, գ., ուհի, գ., կամ՝ (ընկեր)անխալ, չք., ացնիլ, նբ., ացիում, գ., ություն, գ.: Ընդ որում, եթե նոր ածանցը դրվում է հիմքի ածանց(ներ)ի տեղում (փոխարեն), ապա հիմքի ածանցն ընդգծվում է, իսկ եթե հավելվում է հիմքին վերջից, որևէ ընդգծում կամ նշում չի կատարվում: Օրինակ՝ (բուր)ել, չք., իչ, ա., մունք, գ., (թագ)ավոր, գ., սկան, ա., ացու, ա., ել, չք.: Նկատի ունենալով, որ ություն, սկան, ում, աքաք և որեն ածանցները ժամանակակից հայերենի ամենագործուն ածանցներն են՝ նոր բառեր կազմելով հատկապես ություն-ը և որեն-ը որակական ածականներից, սկան-ը՝ գոյականներից, ում-ը՝ բայերից, աքաք-ը անձնանիշ գոյականներից, դրանցով կազմված բառերը բերվում են ընտրովի, ոչ բոլոր հնարավոր դեպքերում»⁷:

Ընդհանուր առմամբ՝ ցանկացած ձևային նկարագրության առաջնային և հիմնական նպատակը համապատասխան ծրագրաշարի ստեղծումն է, որի օգնությամբ հնարավոր է մեքենայացնել որևէ լեզվական աշխատանք: Այս դեպքում բառի բառակազմական վերլուծությունը ներկայացնող տարբեր բառարանների ստեղծումը չի կարող համարվել հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրության վերջնարդյունք: Բառակազմության ձևային նկարագրության հիմնական նատակը պետք է համարել բառակազմական վերլուծության առցանց համակարգի ստեղծումը, որի օգնությամբ հնարավոր կլինի լեզվական տարբեր կորպուսների տեքստերի բառակազմական վերլուծություն, բառերի կազմում հիմնական և երկրորդական ձևայինների առանձնացում, տվյալ ձևայինով կազմված բառերի ցանկի մեքենական կազմում և այլն: Սա ենթադրում է, որ բառակազմական բառարանների և բառակազմական վերլուծության առցանց համակարգի միջև ևս կլինեն մի շարք սկզբունքային տարբերություններ.

⁷Տե՛ս Ս. Գալստյան, *Դպրոցական բառակազմական բառարան*, Ե., «Զանգակ» հրատ., 2014, էջք 3-9:

1. Բառակազմական բառարաններում բառերը բառակազմորեն վերլուծվում են լեզվաբանների կողմից, մինչդեռ առցանց համակարգում բառերի բառակազմական վերլուծությունն արվում է մեքենական եղանակով:
2. Բառակազմական բառարաններում ներկայացվում է սահմանափակ թվով բառերի բառակազմական վերլուծություն: Առցանց համակարգի օգնությամբ բառակազմորեն վերլուծվող տեքստերի կամ առանձին բառային միավորների թիվը տեսականորեն որևէ սահմանափակում չի կարող ունենալ:
3. Բառակազմական բառարաններում բառերի բառակազմական վերլուծությունը չի արտացոլում հայերենի բառակազմության ընդհանուր օրինաչափությունները, քանի որ դրանցում ներկայացվում են միայն բաղադրյալ բառերը, իսկ պարզ կամ արմատական ձևայինները դուրս են մնում, տրվում է ոչ թե հայերենի ամբողջ բառապաշարի, այլ երկու-երեք տասնյակ հազար բառերի բառակազմական վերլուծությունը, ձևայինների որոնման, այդ ձևայիններով կազմված բոլոր բառերի ցանկը կազմելու համար հետազոտողն ինքնուրույն պետք է գտնի բոլոր օրինակները: Առցանց համակարգի օգնությամբ կարելի է մեքենական եղանակով վերլուծել ցանկացած բառ, լեզվական կորպուսների կամ էլեկտրոնային զանազան աղբյուրների տեքստային օրինակների հիման վրա կազմել այդ ձևայինով կազմված բառացանկ, տոկոսային հարաբերությամբ առանձնացնել այն ածանցները, որոնցով ավելի շատ են կազմվում նոր բառեր և այլն:

Միևնույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ հնարավոր չէ ամբողջությամբ մեքենայացնել բառերի բառակազմական վերլուծության ողջ գործընթացը, քանի որ ծրագրավորումը հնարավորություն է տալիս մշակել լեզվական նյութը ըստ արտահայտության, այլ ոչ թե բովանդակության պլանի: Սա նշանակում է, որ լեզվական համակարգի մակարդակային ցանկացած միավոր մշակվում է ըստ ձևի, այլ ոչ թե

իմաստի: Հետևաբար բառերի բառակազմական մեքենական վերլուծության ընթացքում ոչ միշտ է հնարավոր ճիշտ կատարել՝

- բառակազմական հիմքի որոշում
- բառակազմական վերլուծություն՝ միաժամանակ համաժամանակյա և տարաժամանակյա մոտեցումներով
- հնչյունափոխության ենթարկված արմատների անհնչյունափոխ տարբերակների վերականգնում
- արմատահնչյունի տարբերակում նույն հնչյունական կազմն ունեցող ածանցից
- արմատների միջև գոյություն ունեցող ձևաբանական և շարահյուսական հարաբերությունների վերհանում

Այսպիսով՝ ինչպես տեսանք, չնայած հնարավոր չէ ամբողջությամբ մեքենայացնել բառակազմական վերլուծության ողջ գործընթացը, սակայն բառերի բառակազմական մեքենական վերլուծության համակարգի ստեղծումը էապես կոյուրացնի ցանկացած ծավալի տեքստային միավորի բառակազմական վերլուծությունը՝ նպաստելով բառակազմական օրինաչափությունների ուսումնասիրությանը: Դրա ստեղծման գլխավոր նախապայմաններից են հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրությունը և համակարգի տեխնոլոգիական հենքի ճիշտ ընտրությունը:

Frida Hakobyan - The problems of the automation of word-formation analysis. - The article presents the possibilities and problems of automating word-formation analysis of words in computerized word processing systems. It is noted that the automatic analysis system of word-formation will contribute to the automation of word-formation analysis of the text, the study of word-formation patterns. One of the main preconditions for its creation is the formal description of the Armenian word formation and the choice of the technological basis of the program.

Фрида Акопян- Проблемы автоматизации словообразовательного анализа.-В статье представлены возможности и проблемы автоматизации словообразовательного анализа слов в компьютеризированных системах обработки текстов. Отмечено, что система автоматического анализа словообразования будет способствовать автоматизации словообразовательного анализа текста, изучению примеров словообразования. Одной из основных предпосылок его создания является формальное описание армянского словообразования и выбор технологической основы программы.

EFFECTIVENESS OF HYBRID TOEFL iBT COURSE: SUCCESS BY TRIALS AND ERRORS

Test Purpose

The purpose of the TOEFL iBT test is to evaluate the English proficiency of people whose native language is not English. TOEFL iBT scores are primarily used as a measure of the ability of international students to use English in an academic environment. To quote the original TOEFL working paper, the purpose of the test is “to measure the communicative language ability of people whose first language is not English . . . in situations and tasks reflective of university life”¹.

Landscape analysis of TOEFL iBT in Armenia

Who are TOEFL iBT test takers in Armenia?

- Students seeking admission in a university where language of instruction is English, as well as people seeking for scholarship and certification

The American University of Armenia (AUA) is the leader in establishing the demand in TOEFL iBT test setting English language proficiency requirement for all undergraduate and graduate degree programs in the form of target score of 79.² Nevertheless, the analysis of entering class profiles

¹Jamieson, J., Jones, S., Kirsch, I., Mosenthal, P., & Taylor, C. (1999). *TOEFL 2000 framework: A working paper* (TOEFL Monograph No. 16). Princeton, NJ: Educational Testing Service, p.10

²<https://admissions.aua.am/undergraduate/application-requirements/>

demonstrates that the average score required for admission is much higher than the initially set target score. Below is the 2020 entering class profile compiling the average test scores of all students admitted during the fall 2020 undergraduate admissions cycle:³

	BA in Business	BA in English & Communications	BS in Computer Science	BS in Data Science	BS in Engineering Sciences
TOEFL iBT	93.8	91.4	93.3	97.1	93.2
IELTS	6.9	6.8	6.8	7.3	6.8
SAT	703.0	587.3	734.7	744.7	732.4
ACT	31.5	24.7	30.4	32.6	32.0

The second cohort of students in need of TOEFL iBT or Academic IELTS for their further studies are Bachelor students having graduated from Armenian universities and wishing to continue their education abroad or applying for Erasmus Mundus Joint Master degrees or a wide diversity of scholarships.

✓ Applicants for PhD and professional certification

TOEFL was first introduced as a compulsory entrance examination for PhD (Candidate in Sciences) back in 2006 with the order of RA Education and Science Minister⁴ where AUA served as a test preparation center and International Research & Exchanges Board, Representation in Armenia ("IREX ARMENIA") served as a test center (later AUA became an ETS-Authorized TOEFL® iBT Certified Test Administration Site and replaced IREX). Differentiated threshold scores were set for natural sciences, social sciences and humanities:

TOEFL iBT- 54, (iTP-480) for natural and technical sciences,

TOEFL iBT- 61, (iTP-500) for social sciences,

TOEFL iBT- 79, (iTP-550) for humanities and philological sciences.

³ <https://admissions.aua.am/undergraduate/selection-process-and-the-aua-student-profile/#entering>

⁴ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=27932>

In 2016, with the governmental resolution N 238-Ն⁵ the threshold score was changed for TOEFL iBT laying it down to 54 for all research directions, as well as introducing IELTS as an alternative to the foreign language entrance examination for PhD studies setting the minimum required score at 5.5 band score. Currently, Yerevan with its population of 1,086,000⁶ people has 4 ETS-Authorized TOEFL® iBT Certified Test Administration Sites in AUA, ESOLARM, Master Style Educational Center and Yerevan State University⁷, which comes to prove the popularity of and high demand in this test.

Taking into account that annually the Armenian Government approves around 150⁸ governmentally-funded full-time PhD positions and significantly more part-time PhD positions in all HEIs in Armenia, we can predict that any free-of-charge TOEFL IBT preparation course would be of high demand.

Below we show the number of applicants having admitted to full-time and part-time PhD positions taken from the official website of RA Statistical Committee, www.armstat.am, in all the HEIs in Armenia including the National Academy of Sciences of Armenia, starting from 2006 to 2018 inclusive given the obligatory requirement of taking TOEFL test as an entrance examination:

Year	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Number of full-time PhD students	195	188	216	137	177	173	174	159	153	160	166	108	127
Number of part-time PhD students	250	183	166	135	98	195	199	236	168	193	230	157	121

⁵ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=104366>

⁶ <https://populationstat.com/armenia/yerevan>

⁷ <https://www.toefl.givemesomeenglish.com/toefl-testing-dates-and-locations/toefl-testing-dates-and-locations-by-country-letter-a/armenia-toefl-testing-dates-and-locations/toefl-testing-centers-in-armenia/>

⁸ <http://escs.am/am/news/6397>

After quality assurance processes took a full swing in Armenia, a number of non-linguistic universities set requirements for taking a TOEFL iBT or Academic IELTS for their English-teaching academic staff mainly teaching English for Specific Purposes. Moreover, certain universities, such as Yerevan State University, awards credits for a TOEFL-iBT certificate within the frameworks of continuous professional development.

Context

Given the high popularity of the TOEFL iBT test, iBT blended course had been developed and run at Yerevan and Gyumri American Corners (AC) back in 2018. This initiative had been possible to implement with the US Embassy Yerevan funding. The said course was a hybrid 8-week-long TOEFL iBT course built on the Moodle of the US Embassy in Yerevan, offering one online session for Yerevan and Gyumri groups together per week and one face-to-face lesson in Yerevan AC and Gyumri AC each, respectively. Overall, the course included 24 sessions – 8 online and 16 F2F sessions, out of which 8 F2F sessions were conducted at Yerevan AC and 8 F2F sessions were conducted at Gyumri AC.

The learning objectives of the blended course were as follows:

By the end of the course the participants will:

- Acquire an insight into the four sections of the TOEFL test: Reading, Listening, Speaking and Writing
- Learn helpful tips to prepare for the TOEFL test
- Improve English language skills
- Be able to find test prep resources for the TOEFL test
- Learn how the TOEFL test is scored
- Learn how to register for the TOEFL test

During the course the participants had an opportunity to have an in-depth look at all four sections of the TOEFL test: Reading, Listening, Speaking and Writing. Each week the course participants learned more about the question types and were provided with resources to help them prepare for the actual test day. Test preparation tips and practice materials were provided during the whole course.

The learners were expected to spend 6 to 8 hours per week to get the most out of this course (2-hour-long online session + 2-hour-long F2F session + Moodle activities). The course included video lectures (ready-made), discussion forums, weekly quizzes, practice tests and recommended readings. The instructor moderated the discussions and provided feedback to writing and speaking tasks on a weekly basis.

Method

The evaluation of the project was approached from qualitative and quantitative perspectives. The main evaluation tools included an end-of-course survey completed by the participants and e-mail communication with the participants who had withdrawn from the project. During the communication, the learners cited the main reasons for their withdrawal and during the survey they reported what they had found useful about the course and their learning experience overall and which aspects they would like to see improved if a similar project was hosted. The data collected from the survey aimed to help the teams of instructors and course designers to recognize the problems the participants experienced throughout the project and tackle them in their practice. At the same time, throughout the project, methods of statistical data analysis and Moodle statistics were used to keep track.

Motivation of Online Learners

Understanding motivation to learn in online environments is gaining much interest among researchers. For example, Shroff, Vogel, and Coombes (2008)⁹ found that online learners were more intrinsically motivated than their on-campus counterparts. Cho and Heron (2015)¹⁰ found that online learners' intrinsic motivation is positively related to their learning performance. Studies on

⁹ Shroff, R. H., Vogel, D. R., & Coombes, J. (2008). *Assessing individual-level factors supporting student intrinsic motivation in online discussions: a qualitative study*. *Journal of Information Systems Education*, 19(1), 111-125.

¹⁰ Moon-Heum Cho & Michele L. Heron (2015) *Self-regulated learning: the role of motivation, emotion, and use of learning strategies in students' learning experiences in a self-paced online mathematics course*, *Distance Education*, 36:1, pp80-99, DOI: 10.1080/01587919.2015.1019963

online learning suggest that unmotivated students may fail to use cognitive and meta-cognitive strategies, such as mastery learning or self-monitoring. In the context of MOOCs, because it is an open and free learning environment, participants tend to choose only segments of the learning environment, following their goals and interests (Kizilcec & Schneider, 2015). For example, Wang and Baker (2015) found that course completers tend to be more interested in the course content, whereas non-completers tend to be more interested in MOOCs as a type of learning experience. In a wider perspective, Kizilcec and Schneider (2015)¹¹ found that different motivational goals (e.g. relevant to job, career change, meet new friends), may predict different behavioral patterns for MOOC learners. In specific, they found that learners who enrolled with friends were more likely to be engaged with course materials than their counterparts. These results correspond with other studies, showing that MOOC participants who were engaged in significant interactions with peers were less likely to dropout (Ferguson & Clow, 2015).¹²

Research Findings

In the first run of the course, after two-full-day long interviews with over 100 applicants in Yerevan and around 50 applicants in Gyumri, eventually 45 applicants were selected the main filter being their language proficiency of B2 under CEFR. Out of the aforesaid 45 applicants, only 43 took part in the IT training and were registered on the Moodle course, but one participant was never active on Moodle thus making up the kick-off number 42.

In the first week of the course, a pre-course survey was carried out among the participants to find out their expectations of the course and the online experience of the participants. Survey participation constituted 50% of the total number. The

¹¹ **Kizilcec, R. F., & Schneider, E.** (2015). *Motivation as a lens to understand online learners: toward data-driven design with the OLEI scale*. ACM Transactions on Computer-Human Interactions, 22(2). <http://dx.doi.org/10.1145/2699735>.

¹² **Ferguson, R., & Clow, D.** (2015). *Examining engagement: analysing learner subpopulations in massive open online courses (MOOCs)*. In The 5th International learning analytics and knowledge Conference (LAK15), pp. 16-20, March 2015.

initial aim of the pre-course survey was to identify the specific learning needs and provide a platform where all participants will be able to raise any questions they would like to ask without being identified.

The survey showed that around 50% of the participants had not previously had any experience of taking online courses, nevertheless, the course structure and instructions were clear for them and they did not have any additional questions.

After the first introductory week, each week of the online course contained ready-made videos, tips, assignments which were assessed and given feedback to. During the actual course, around 50 speaking tasks and over 40 writings tasks were assessed, commented and given feedback to. At the end of the course, 12 participants completed a full mock test, where the average of the scores was around 90 out of 120 maximum.

Eventually, the course had 16 graduates 9 at Yerevan AC and 7 at Gyumri AC. Some of the reasons for such a dropout rate were the inability to attend the course in the business hours (15:00-17:00 at AC Yerevan), being recruited halfway, too much homework and assignments etc. Also, participants did not feel any commitment to continue the course, as the course was free of charge with no financial burden on their shoulders.

A post-course survey was also carried out to find out the satisfaction level of the participants with the course in general, and the course instructor. Overall, the course received on average 9.5 satisfaction rate out of 10, while the course instructor's satisfaction rate was 10 out of 10. The post-course survey also helped to receive some useful information on how to improve the course for its further applications.

Based on the first-run of the course, learners' feedback the course instructor's recommendation for further improvement were as follows:

First of all, there was a need to change the course participation appraisal scheme: the certificates were issued based on their participation in the F2F sessions only, thus leaving behind their participation in the online sessions and Moodle activities. If online participation had also been taken into account, the number of final graduates would have definitely been higher. In case of hybrid courses, it is suggested using the following appraisal scheme: F2F participation (30%), participation in online sessions (30%), completion of Moodle quizzes and assignments (20%) and final mock test (20%).

The second recommendation was to communicate all the selected applicants from the very beginning that dropping the course without any excused and substantiation reason will deprive them of any opportunity to take part in the other courses offered by ACs.

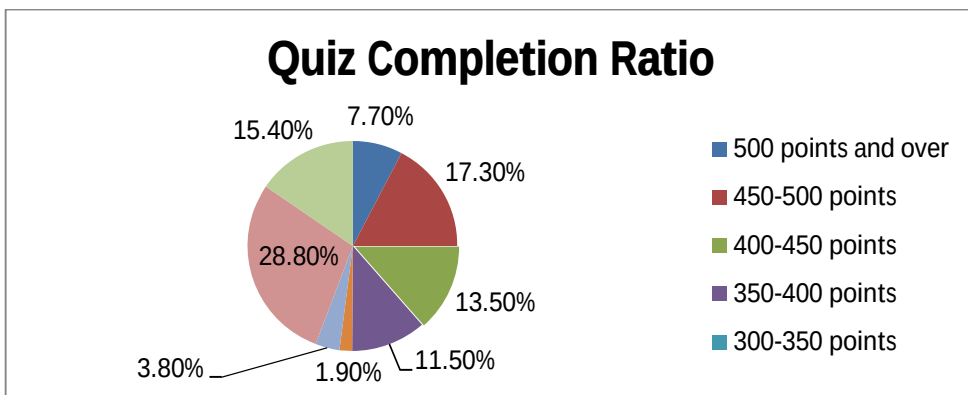
The course was again offered in 2019 taking into account the lessons learned and the feedback of the learners concerning both the course content and its delivery mode with the final aim of having lower dropout rate in parallel with ensuring quality teaching.

After two-full-day long interviews with over 100 interviewees in Yerevan and Gyumri, eventually 38 candidates were selected the main filter being their language proficiency of B2 under CEFR. 14 more participants were enrolled automatically as there were the graduates of Business English course and already possessed the relevant language level thus making the commencing number 52. With lower interviewee figures both in Yerevan and Gyumri, 100 in 2019 versus 150 in 2018, the progress of the course and the number of graduates in both ACs came to prove that in 2019 the interviewees were more insightful and aware of TOELF iBT course requirements, examination structure etc.

First course run in 2018		
	Yerevan	Gyumri
Number of Interviewees	100	50
Number of Admitted Learners	22	20
Number of Course Graduates	9	7
Second course run in 2019		
Number of Interviewees	60	40
Number of Admitted Learners	24	27
Number of Course Graduates	15	15

Like in 2018, a pre-course survey was carried out in the first week of the course among the participants to find out the expectations of the course and the online experience of the participants, where 1/3 of participants took part in this survey. The survey showed that around 50% of the respondents didn't have an experience of taking online courses, nevertheless, the course structure and instructions were clear for them and they didn't have any additional questions. The course underwent certain changes before its re-launch based on the feedback of the course learners for 2018: vocabulary quizzes were added to each unit in addition to writing and speaking assignments, as listening and reading quizzes were already available on the Moodle. The gradebook of the Moodle showed that out of 540 maximum points available, 30 course participants scored half of the points and over, thus, successfully digesting the course materials and performing the assignments. The table below demonstrates the ratio of quiz and assignment completion by the learners:

Table 1

During the actual course, around 50 speaking tasks were assessed, commented and given feedback to, as well as over 63 writings tasks were checked and corrected by the course instructors, nevertheless, the speaking tasks assessed were not included in the Moodle gradebook.

It should be highlighted that some participants completed the online component but were not granted certificates as they were not able to attend the F2F sessions because of different reasons. In the long run, the course promoted building language skills and empowered the following groups: 1) English teachers and teachers of other languages, 2) students, 3) university professors and other representatives.

Some of the reasons for such a dropout rate were the inability to attend the course in the business hours (15:00-17:00 at AC Yerevan), holiday season, personal/family affairs etc. It should be outlined that as the attendance sheets showed many of the participants didn't attend the course from the very beginning which proves the hypothesis on the lack of commitment due to the absence of financial burden, while the actual dropout during the course was insignificant.

A post-course survey was also carried out to find out the satisfaction level of the participants with the course, in general, and the course instructors. Overall, the course received on average 9.43 satisfaction rate out of 10, while the course instructors' satisfaction rate was 10 out of 10. The table below included the questions from the post-course survey and the analysis of the responses:

Table 2

Question

Responses

Average

Overall, how satisfied were you with this course?

Please use a scale from 1 to 10, where 1 is Extremely dissatisfied and 10 is Extremely satisfied. 9.5

How much has your understanding of the TOEFL iBT® test improved as a result of taking this course? 9.25
Please use a scale from 1 to 10, where 1 is Not at all and 10 is Improved significantly.

Based on your experience with this course, how likely would you be to recommend this course to a family member, friend, or student? Where 1 - 9.75

Definitely would not and 10 - Definitely would

What changes could we make that would MOST increase your satisfaction with this course? For example, reduce the amount of text, add more practice questions, add more preparation tips, reduce the number of videos, add more videos or any other .

The responses ranged from “Adding more quizzes, adding more F2F lessons and more practice materials” to “I would not make any changes as everything was organized perfectly.”

How would you rate the amount of material covered?

9.75

What was the (average) amount of time you spent on this e-learning course?

The responses ranged from “4 hours per week, 2 hours per day, 8 hours per week to around 20 hours per week”

Rate the technical quality of the course materials

9.75

Rate the experience of the instructors to run e-learning courses and preparing for the TOEFL iBT exam

10

Testimonials: How has this course helped you achieve your goals?

The responses ranged from “I am sure that after this course I can get higher score from TOEFL iBT test” to “The course helped me take an insight into the TOEFL test and the process in general.”

CONCLUSIONS

Hybrid TOEFL iBT course offered by American Corners in Yerevan and Gyumri aided the course learners to have a thorough understanding of TOEFL questions. This hybrid course can help the students to prepare themselves in encountering the TOEFL test and to overcome their anxiety in a test. The positive attitudes are showed by the students in this online learning environment to learn English, particularly TOEFL skills that can encourage and support them to create an effective learning environment. Moreover, this hybrid learning environment can form an atmosphere where such a learning environment can increase students' confidence and motivation to get over their inhibitions and to ease their learning.

With lower interviewee figures both in Yerevan and Gyumri, 100 in 2019 versus 150 in 2018, the progress of the course and the number of graduates in both ACs came to prove that in 2019 the interviewees were more insightful and aware of TOEFL iBT course requirements, examination structure etc., which eventually, resulted in having higher number of graduates despite lower entry figures largely due to different motivational goals (e.g. relevant to job, career change, studies abroad, boosting competitiveness in the job market etc).

Արուսյակ Հարությունյան, ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ - «TOEFL iBT» հիբրիդային դասընթացի արդյունավետությունը. փորձահեն հաջողություն - Այս հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել «TOEFL iBT» հիբրիդային նախապատրաստական դասընթացի արդյունավետությունը՝ հիմնվելով դասընթացի մասնակիցների հետադարձ կապի և հարցումների արդյունքների վերլուծության վրա: Հետազոտության մեթոդը քանակական է. շեշտադրվել է օբյեկտիվ չափումների և հավաքված տվյալների վիճակագրական վերլուծությունը: Տվյալները հավաքվել են 2018-19 թթ.«TOEFL iBT» հիբրիդային դասընթացի փորձարկումների հիման վրա. յուրաքանչյուր տարի անցկացվել է երկուական հարցում՝ մասնակիցների

փորձառության վերաբերյալ տեղեկատվություն ստանալու նպատակով. առաջին հարցումն անցկացվել է նախքան դասընթացի մեկնարկը, իսկ հիմնական հարցումն անցկացվել է դասընթացի ավարտին: Դա հնարավորություն է ընձեռել համեմատել և հակադրել մասնակիցների ակնկալիքները և ուսումնառության վերջնարդյունքները: Հետազոտության հիմնական արդյունքներից է այն, որ, հաշվի առնելով այն փաստը, որ որևէ ֆինանսական պարտավորություն առկա չէ, դասընթացն ավարտելու կարևորագույն պայման է դառնում մասնակիցների՝ բաց դասընթացներին մասնակցելու մոտիվացիայի կարևորությունը:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑԻ «ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ»
ՔԱՌԱՀԱՏՈՐԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մեր նախորդ հոդվածներում¹ հայերենի արաբական փոխառություններն ուսումնասիրել ենք ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» քառահատորի (այսուհետև՝ ՀԱԲ), որն արաբական փոխառությունների ներկայացման առումով բավականին ընդգրկուն, համապարփակ և բազմաշերտ է²: Ստորև արաբական փոխառություններին կանոնադաշտնաճ ըստ մեկ այլ, ժամանակագրական առումով ավելի ուշ շրջանին պատկանող հայերենի կարևորագույն բառարաններից Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» (այսուհետև՝ ՀԲԲ) քառահատորի³: Այս երկու հսկայածավալ բառարանների կազմման սկզբունքները, ելնելով նրանց բնույթից, տարբեր են, սակայն մեր հարցին առնչվող հայերենի արաբական բառաշերտի համակողմանի ուսումնասիրության առումով բավականաչափ կարևորություն ունեն: ՀԱԲ-ում ընդգրկված արաբերեն փոխառությունները, որոնք քաղված են գլխավորապես հայ միջնադարյան մատենագրու-

¹Տե՛ս **Ս.Միքայելյան**, «Միջին հայերենի շրջանում կատարված արաբական փոխառությունների բաղաձայնական համակարգը», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2017, էջ 37-48, **Ս.Միքայելյան**, «Ձևաբանական և բառակազմական դիտարկումներ միջին հայերենի արաբական փոխառությունների վերաբերյալ», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2018, 2(19), էջ 34-40:

²Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 1-4, Ե., 1971-1979:

³Տե՛ս **Ստ.Մալխասյանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. 1-4, Ե., 1944-1945:

յունից, տրված են իրենց բացատրություններով, գործածության սկզբնաղբյուրներով, ստուգաբանություններով, արաբերեն համարժեք ձևերով, որոշ բառերի դեպքում՝ հայերեն բարբառային տարբերակներով, թեև պիտի նշել, որ փոխառությունների բարբառային բառաշերտն առավելապես ներառված է Հ.Աճառյանի «Հայերեն գաւառական բառարան» և «Թուրքերենից փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ» աշխատություններում⁴:

Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» քառահատորն ընդգրկում է հայերենի՝ 5-րդ դ. մինչև 20-րդ դ. գրեթե կեսերի բառապաշարը, այդ թվում նաև՝ արաբերեն փոխառությունները: Հատկանշական է, որ Հ.Աճառյանի՝ վերոնշյալ բառարանների բառամթերքից բացի, բառարանը ներառում է նաև արաբերեն այնպիսի բառեր, որոնք ավելի նոր շրջանի պատկանելով, չկան այլ բառարաններում: Այս բառերի շնորհիվ է նաև, որ հնարավոր է հասկանալ, թե փոխատու և փոխառու լեզուները պատմական զարգացման ընթացքում ինչպիսի փոխհարաբերություն են ունեցել և այժմ ունեն: Բառարանում նշվում է նաև փոխառության՝ ուղղակի կամ միջնորդավորված լինելը (օր.՝ արաբ, արաբ.-ռուս., արաբ.-ռուս. ֆրանս.-ից, արաբ.-տաճկ.), որը ցույց է տալիս բառի՝ մեր լեզու մտնելու ուղիները: Այս հանգամանքը կարևոր նշանակություն ունի լեզվի՝ պատմամշակութային, աշխարհաքաղաքական գործոնների զարգացման համատեքստում դիտարկելու պարագայում:

Բառարանի կազմման սկզբունքին համապատասխան՝ արաբերեն փոխառությունները ևս բաժանված են գործառական և

⁴Տե՛ս **Հ.Աճառեան, Հայերէն գաւառական բառարան, Թ.**, 1913 և **Հ.Աճառեան «Թուրքերենէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մեջ», Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902** (գրքի վերնագիրը պայմանական է. դրանք փոխառություններ են օսմաներենից, որը կազմված է թուրքերենի, արաբերենի և պարսկերենի խառնուրդով (տե՛ս Հ.Աճառեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 14)):

Ժամանակագրական տարբեր բառաշերտերի՝ *լեզվում (և՛ հին, և՛ նոր) ընդհանուր գործածությունն ստացած բառեր, զավատական կամ բարբառային բառեր (+), մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ (*)* (հեղինակի բնորոշմամբ՝ այս վերջին դասակարգումը սուբյեկտիվ է և պայմանական, թեև մեր դիտարկմամբ՝ բավական արժանահավատ):

Առանձին կարևորություն է ներկայացնում նաև բազմիմաստ բառերի ուսումնասիրությունը՝ դիտարկելով այն բառի պատմական զարգացման համատեքստում, ինչը թույլ է տալիս վերհանելու բազմիմաստության առաջացման օրինաչափությունները և իմաստների ներքին կապը, որը, թեև, առանձին դեպքերում, այնքան էլ պարզորոշ չէ:

Ստորև Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» աշխատությունից մեր առանձնացրած արաբերեն փոխառյալ բառերից մի քանիսը փորձենք ներկայացնել վերոնշյալ լեզվական գործոնների հաշվառումով:

Լեզվում ընդհանուր գործածությունն ստացած բառեր. այս բառախմբում ընդգրկվում են այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են.

1. *Աղմիրալ*՝ «ռազմածովային ծառայության բարձրագույն պաշտոնյա» (արաբ.՝ "amīr al-bahr⁵, բառացի՝ «ծովի ղեկավար, տիրակալ»): Բառը հայերենին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ⁶: Ռուսերենն, իր հերթին, 17-րդ փոխառել է գերմաներենից կամ հոլանդերենից: Այս լեզուներին անցել է հին ֆրանսերենից՝ a(d)miral

⁵Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը (տե՛ս www.brill.com), իսկ նրանց համարժեք ձևերի ու իմաստների՝ հայերեն նշված աշխատություններում տրված տարբերակները մեր կողմից համեմատվել են "*Al-Qṣmās al-jadīd*", Դ., 1985 (արաբերեն) և *Баранов Х., Большой арабско-русский словарь*, т. 1, 2, М., 2002 բառարաններում ներկայացված տարբերակների հետ: Արաբերեն բառերի՝ վերոնշյալ աղբյուրներում ներկայացված տառադարձումը ճշգրտվել և միօրինակացվել է:

⁶ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 29, Ե. 1944:

տաբբերակով⁷, որն էլ ծագում է արաբերենի "amér al-bahr «ծովի ղեկավար, տիրակալ» բառակապակցությունից:

Ինչպես կարելի է նկատել, նկարագրական կառույցի երկրորդ բաղադրիչը՝ *bahr* («ծով»), փոխառու լեզվում (լեզուներում) չի պահպանվել: Մեր լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում բառն աստիճանաբար կորցրել է կենսունակությունը, դուրս մղվել ակտիվ բառապաշարից՝ փոխարինվել «*ծովակալ*» հայերեն համարժեքով:

2. *Ալգեբրա*՝ «մաթեմատիկայի այն բաժինը, որում քանակությունները հաշվվում են տառերի միջոցով» (արաբ.՝ *al-gebr* բառացի՝ «միացումն մասերի, համալրում»)⁸: Բառը հայերենին է անցել ռուսերենի միջնորդությամբ, որն էլ իր հերթին փոխառել է գերմաներեն *algebra* տաբբերակից⁹. 12-րդ դ. այս գիտաճյուղը թափանցեց Եվրոպա և սկսեց արագորեն զարգանալ: Եզրույթն առաջին անգամ կիրառել է ծագումով պարսիկ, միջնադարյան արաբագիր գիտնական Ալ-Խորեզմին:

Արաբերեն ծագմամբ, համընդհանուր գիտական կիրառություն ունեցող այս բառի գործածությունը ևս աստիճանաբար դուրս է մղվել մեր լեզվի ակտիվ բառապաշարից՝ փոխարինվելով հայերեն համարժեք «*հանրահաշիվ*» տաբբերակով:

3. *Ալկոհոլ* (արաբ.՝ *al-kuḥl* «1. ծաքրաներկ, 2. շատ մաքուր, կրկնաթորած սպիրտ») բառը ևս ընդգրված է լեզվում ընդհանուր գործածություն ստացած բառախմբում¹⁰: Բառիմաստի ծագմանը, զարգացման օրինաչափություններին անդրադարձել ենք մեր նախորդ

⁷ Տե՛ս **Մ. Փасмер**, Этимологический словарь русского языка, т. 1, М. 1986, էջ 62:

⁸ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյանց**, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 16, Ե. 1944:

⁹ Տե՛ս **Մ. Փасмер**, էջ 70:

¹⁰ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյանց**, *ՀԲԲ*, հ. 1, էջ 18, Ե. 1944:

հոդվածում¹¹: Նշենք միայն, որ ի տարբերություն վերոնշյալ փոխառությունների, այս բառը մեր լեզվում կենսունակ է, կիրառվում է հայերեն «ոգելից խմիչք» համարժեք տարբերակի հետ զուգահեռ, ստեղծվել են նոր բառաձևեր, ինչպես՝ *ալկոհոլային, ալկոհոլացնել* և այլն:

4. *Գազել*՝ «երկտող տներից կազմված ոտանավոր, որում յուրաքանչյուր երկտող տան վերջին հատվածը կրկնում է առաջին երկտող տան վերջավորությունը» (արաբ.՝ *gazal* «սիրային, քնարերգական բանաստեղծություն», ծագում է *gazala* «հաճոյախոսել, սիրալիրություն, սիրախաղ անել» արմատից)¹²: Մա միջնադարյան արաբական (արևելյան) տաղաչափությունից փոխառված, չափածո ստեղծագործություններում կիրառվող ձև է, որը գործածություն է ստացել նաև հայ քնարերգության մեջ:

5. *Աճապարա* «ձեռնածու» (արաբ.՝ *#ajab* «զարմանք, հիացմունք» + *հյ.*՝ *արար*) բառը ևս ընդգրկված է լեզվում համընդհանուր գործածություն ստացած բառերի մեջ¹³: Այն միջինհայերենյան շրջանում կատարված փոխառություն է, որն աստիճանաբար յուրացվել է մեր լեզվում, առաջօր կենսունակ է, «ձեռնածու» հայերեն համարժեքի հետ զուգահեռաբար կիրառություն ունի: Ավելին, փոխաստու լեզվի համեմատությամբ, նկատելի է բառիմաստի զարգացում. բառը կիրառվում է նաև փոխաբերական՝ «խաբեբա» իմաստով: Բացի այդ, ենթարկվել է բառակազմության՝ *աճապարություն* «1.աճապարա լինելը, աճապարի արհեստը, 2.ճարպիկ խաբեբայություն»:

Գավառական կամ բարբառային բառեր.

¹¹Տե՛ս **Ս.Միքայելյան**, «Արդի գրական հայերենի՝ արաբերեն ծագման մի քանի փոխառությունների մասին», «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, 2019 (2), էջ 38-42:

¹² Տե՛ս **Ստ. Մալխասյան**, ՀԲԲ, հ. 1, էջ 403, Ե. 1944:

¹³ Տե՛ս **Ստ. Մալխասյան**, ՀԲԲ, հ. 1, էջ 54, Ե. 1944:

1. *Ձավթել* բառը վկայված չէ Հ.Աճառյանի ՀԱԲ-ում, Գ.Ջահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում»: Բառը գտնուում ենք Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում»՝ որպես գավառային կամ բարբառային բառ (+ տարբերակիչ նշանով)՝ «1.գրավել, տիրապետել, իր իշխանության տակ առնել, 2.նվաճել, զսպել» իմաստներով¹⁴: Ըստ հեղինակի՝ այն արաբերեն ծագմամբ (տաճկերենով) միջնորդավորված փոխառություն է (ծագում է արաբ.՝ *dabata* «1.զսպել, պահել, 2.բռնել, որսալ, նվաճել» բայարմատից): Բառը կենսունակ է արդի հայերենում, ձևավորել է բառակազմական մի շարք կառույցներ՝ *զավթիչ, զավթողական, զավթողաբար, զավթում և այլն*¹⁵:

2. *Թայֆա* «1.մարդկանց խումբ, որոնք միացած են իրար հետ մի որոշ (ոչ արդար) նպատակի հասնելու համար, համախոհների խումբ, 2.պարտիա, որ հետամուտ է ոչ այնքան իր քաղաքական շահերը պաշտպանելու, որքան նեղ պարտիական կամ անձնական շահերը (գործածվում է անարգական նշանակությամբ)»¹⁶ (արաբ.՝ *tš"fa* «1.դաս, շարք, 2.խումբ, դասակարգ»): Թեև հստակ չի նշում բառի՝ մեր լեզու մուտք գործելու ուղիներն ու ժամանակաշրջանը, սակայն այն ևս արդի հայերենի բարբառային և խոսակցական տարբերակներում բավական կենսունակ է: Կիրառվում են նաև *թայֆայական, թայֆայականություն, թայֆաբազ, թայֆամոլ* բառակազմական ձևերը: Հատկանշական է, որ արաբերենում բառը չունի անարգական նշանակությամբ կիրառություն, փոխաստու լեզվում (լեզուներում) այն բառիմաստի հետագա զարգացման հետևանք է:

3. *Խալլաթ* «1.զգեստ, որով իշխողները պարզևատրում էին որևէ մեկին՝ ի նշան իրենց գոհունակության, 2.երկար ու լայն կապա, որ

¹⁴ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 16, Ե. 1944:

¹⁵ Տե՛ս Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Ե., 1976, էջ 363:

¹⁶ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 80, Ե. 1944:

առավոտյան արթնանալիս հագնում են, 3.նորահարսին տրվող նվեր» (արաբ. *ˁxilʿa* «պարզև տրված հագուստ, պարզև») բառն առայսօր կենսունակ է հայերենի բարբառային տարբերակներում և առօրյա-խոսակցական լեզվում: Նկատենք, որ փոխատու լեզվի համեմատությամբ տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում, մասնավորեցում:

4.*Խաթաբալա* «փորձանք, դժվար կամ տհաճ դրություն, որի մեջ մարդն ընկնում է» (արաբ. *ˁxatṣ* «սխալ, հանցանք», *bala* «փորձանք») բառը ևս վկայված ենք գտնում Ստ. Մալխասյանցի բառարանում՝ որպես բարբառային կամ գավառական նշանակություն ունեցող, արաբերեն ծագմամբ. ամենայն հավանականությամբ միջնորդավորված փոխառություն է:

5.*Հաբ* բառը «ղեղահատ» նշանակությամբ Ստ. Մալխասյանցը համարում է արաբերեն ծագմամբ բարբառային փոխառություն, որի արաբերեն համարժեքն է *habb*, թեև չի նշում վերջինիս բառիմաստը¹⁷: Արաբերեն *habb* բառն ունի «1.հատիկ, սերմ, կորիզ, 2.պտուղ» իմաստները: Թեև բառը վկայված չէ վերոնշյալ արմատական և ստուգաբանական բառարաններում, սակայն մեզ հավանական է թվում *հաբ* բառի արաբերեն ծագումը, բառիմաստի զարգացման արդյունքում «ղեղահատ» նշանակության ձեռքբերումը: Այն հայերեն համարժեք ձևի հետ զուգահեռաբար կիրառվում է, ավելի հաճախագործածական է արդի հայերեն խոսակցական լեզվում և բարբառներում:

Մեռած կամ հազվադեպ կիրառվող բառեր, մեռած բառեր և նշանակություններ

Ինչպես վերը նշեցինք, Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ այս խմբերի առանձնացումը պայմանական է կատարվել: Բառերի ուսումնասիրությունից կարելի է նկատել, որ այստեղ առանձնացված են հիմնականում միջինհայերենյան շրջանում կատարված մի շարք փոխառություններ, որոնք ըստ-իմաստային-թեմատիկ խմբերի կարելի է

¹⁷Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, ՀԲԲ, հ.3, էջ 7, Ե., 1944:

ներկայացնել, որպես *միջնադարյան բժշկության մեջ կիրառվող բուսատեսակների անվանումներ*, ինչպես՝ *հոտոտ* «աչքացավի համար դեղ» (արաբ.՝ *hudad*), *աթխար* «վաղամեռուկ խոտ» (արաբ.՝ *idxir*), *կակիկայ* «դեղի տեսակ. աղի ծաղիկ» (արաբ.՝ *qsqān*), *հարկատեսակներ՝ աղլիակ* «ռչխարի վրա դրված հարկ» (թրք. *աղլ* «փարախ» և արաբ.՝ *հակկ* «իրավունք» բառերից), *հազր* «եզան վրա դրված հարկ» (*ĖazĖra* «փարախ, մականատեղ, ցանկապատ»), *ուշուր* «տասանորդի տուրք», *դաման* «հարկ, տուրք» (*damān* «երաշխավորություն, վնասի հատուցում»), *դաւիլ* «դաշնագիր, մուրհակ» (արաբ.՝ *taĖwĖl* «մուրհակ») և զանազան այլ իմաստային-թեմատիկ խմբերին առնչվող բառային միավորներ, որոնք անվանող երևույթներն ու հասկացությունները ժամանակակից կյանքի բաղադրիչներ չեն:

Mikayelyan Sona. The Arabic Borrowings of Malkhasyants' "Armenian Explanatory Dictionary". The article studies the Arabic borrowings of Armenian according to Armenian explanatory dictionary compiled by St. Malkhasyants. Research shows that a group of words are still viable in Armenian today, a group of words are used in parallel with the Armenian equivalent, and a number of words, having lost their viability, have been pushed out of the active vocabulary.

ДРЕВНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ БИБЛИИ

Особенности перевода Библии на армянский язык, его словарный состав были в центре внимания армянских и зарубежных лингвистов и на сегодняшний день достаточно хорошо изучены. Древнеармянский перевод Библии обычно имеет исследуется в двух направлениях: а) языка чтения Библии до создания армянской письменности, б) изучение армянского перевода Св. Писания¹. После принятия христианства в качестве государственной религии в первые годы IV века в Армении развилась устная традиция перевода Библии. Магакия Орманиян свидетельствует, что в Армянской Церкви был особый класс переводчиков, которые устно переводили Библию для народа с чуждых для них языков – греческого и сирийского².

О периоде армянского перевода Библии, об оригинале Священного Писания и о переводчиках важными источниками являются труды древнеармянских историков V века - Корюна, Агатангелоса, М. Хоренаци, Л. Парпеци³. В разное время различные вопросы, касающиеся армянского

¹Գ. Զարբհանալեան, Մատենադարանիայկականթարգմանութեանցնախնեաց(Դ – ԺԳ), Վենետիկ, 1889: Մ. Թեր-Մովսեսյան, история перевода Библии на армянский язык, С.Пб., 1902. Ն. Ակիմյան, ՍուրբԳրքիհայերենթարգմանութիւնը, «Հանդեսամօթեայ», 1935, N 10-12:

Հ.Յ.Աւգերեան, ԱկնարկմըՍ.Գրոցթարգմանութեանվրայ, «Բազմավէպ», 1935, N 9-12: Հ.Յ.Թորոսեան, Հայ Ոսկե դարը եւ Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը, «Բազմավէպ», 1935, N 9-12: Ն. վրդ. Ծովական (Պոգարեան), Աստուածաշնչի հայերէնին թարգմանութիւնները, «Միոն», 1945:

²Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին եւ իւր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 33:

³Կորյուն, “Житие Маштоца”, Ереван, 1980. Агатангелос, “История Армении”, Тифлис, 1909. М. Хоренаци, “История Армении”, Тифлис, 1904. Л. Парпеци, “История Армении”, Тифлис, 1904.

перевода Библии, были выяснены на основе информации, предоставленной именно этими источниками.

Библия, создававшаяся на протяжении ряда столетий усилиями многих поколений людей как главная рукописная святыня, Книга книг, является не только основным питательным источником вероучения, идеалом праведности, формирующим образ жизни человека, но и памятником истории и культуры цивилизаций Древнего мира. Ученые – представители различных областей науки и искусства обращаются к ней за ответом на разные вопросы при изучении самых разных проблем. Библия, как литературный и исторический памятник, так же обобщает определенную и полную информацию о древних музыкальных инструментах. Вот почему Библию можно назвать не только Энциклопедией культуры Древнего Востока, но и энциклопедией музыкального искусства.

Названия музыкальных инструментов и музыкальные термины упоминаются в 25 книгах Ветхого Завета, используются также в второканонических книгах и частично в Новом Завете. Будучи неотъемлемой и самоценной частью музыкальной культуры, представленные в Библии музыкальные инструменты, на первый взгляд, немногочисленны и однородны, но при детальном рассмотрении оказывается весьма разнообразными типологически и представительными в количественном отношении, охватывая по существу весь корпус инструментария Древнего Востока. Изучение музыкальных терминов также способствует выявлению качественной роли иностранных слов в армянском переводе Библии, выявлению реальных отношений, существующих между иностранным и родным лексическим словарем. Переводчики, стремясь максимально приблизить текст перевода к тексту оригинала Библии сталкивались с особой трудностью лексических и синтаксических параметров текста. Поскольку происходит межъязыковое преобразование, то есть замена одной знаковой системы другой (хотя и однотипной), неизбежны семантические потери, касающиеся, в первую очередь, системы внутриязыковых значений исходного текста. Употребление новых слов и значений по сравнению с иностранными названиями музыкальных инструментов дает ответ на вопросы, касающиеся данной внутриязыковой системы, выявляя истоки и тенденции развития музыкальной лексики. В данной статье рассматриваются названия лишь

отдельных музыкальных инструментов упомянутых в Библии, в сравнении с переводами с других языков.

Интересно, что в этих названиях нет исконно армянских слов. Единственным исключением является корень слова "песенник" (երգարան - երգ). В книге Псалмов есть такое предложение: «... на вербах, посреди его, повесили мы наши арфы» (Пс 136:2). В армянском переводе Библии вместо арфы упоминается слово "ктакаран"(կտակարան): «Ի մէջ ուռեաց նոցա կախեցար զկտակարանս մեր» (Սաղմ. ԼԼԶ, 2). В древнеармянских словарях название музыкального инструмента "ктакаран"(կտակարան) не зафиксировано. В еврейской Библии упоминается слово "киннор" (קִנּוֹר). Этот термин имеет двоякое значение: а) вероятно, общее название струнных инструментов, б) струнный щипковый инструмент типа лиры. Родственен древним инструментам семитских, а также иранских народов, среди них – древнеегипетский knpw, сирийская kenarā / kīnarā, эфиопский krag / kegar, коптская kīnēra, древнеперсидский kannâr. Исследуя заимствования из семитских языков в армянском, Г. Джаукян упоминает лиру (кнар) среди староарамейских заимствований⁴.

Кнар – киннор упоминается в Ветхом Завете 40 раз. Его изобретение приписывают Иувалу, сыну Ламеха от Ады (Быт 4:21). **Кнар** несомненно был самым распространенным и благородным инструментом ветхозаветных времен. В греческом (Септуагинта), сирийском (Пешитто) и латинском (Вульгата) переводах Священного Писания **кнар** обозначается различно. В

*Были использованы следующие публикации: 1) *Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանաց, քստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց. համեմատութեամբ երրայական եւ յունական բնագրաց*, Վիեննա, 1929 թ., 2) *Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների. արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւն. վերահրատարակութիւն*, Էջմիածին, 1999 թ., 3) *Աստուածաշունչ գիրք Հին եւ Նոր կտակարաններու, երրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուած*, Moscow, 1994, 4) **Библия**: книги священного писания Ветхого и Нового Завета, М., 1994, 5) *La Bible Ancien et Nouveau Testament*, 1991, 6) *Septuaginta id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidi* Alfred Rahlfs, 7) *The Creek New testament. fourth Revised edition*, 8) *Biblia Sacra Vulgata*, Stuttgart, 1994, 9) *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 1997:

⁴Г.Б.Джаукян, История армянского языка. Дописьменный период, Ереван, 1987, стр. 476-477.

Септуагинте это почти с равной частотностью **кифара** (Быт 4:21; 31:27; 2 Пар 9:11; Пс 32:2; 56:9; 150:3; Ис 5:12; 16:11 и т.д.) и **кинира** (1 Цар 10:5; 16:16; 2 Цар 6:5; 3 Цар 10:12; 1 Пар 13:18; 15:16; 21,28 и т.д.), несколько раз – **псалтерион** (Быт 4:21; Пс 48:5; 80:3; 149:3; Иез 26:13). Разнообразие терминов намечается также в английском переводе Библии -harpe, sauter / sautre / sautree, cittern, lyre, stringinstrument. В русской Библии употребляется в основном название **гусли**, но иногда заменяется словами **певница**, **ситара**, **псалтырь**, **кинира**, иногда - **кимвалы** (1Пар 15: 21), и только один раз словом **арфа** (Пс 136:2).

Различные толкования инструмента и его названия дает в своем арабском переводе Библии Саади Гаон. Он упоминает четыре разных названия одного и того же инструмента как синонимический ряд слов – кифара, **qītār**, тунбур, **tunbūr**, уд('ūd), сандж, **sanj**⁵. Подобная трактовка не совсем верна, поскольку **уд** и **тунбур** – инструменты лютневого типа, **китар** – **лира**, **сандж** – это древнее название инструмента типа арфы⁶. На русском синодальном переводе упоминается: "Радостно пойте Бога, восклицайте Богу", а в армянской Библии название заменили словами - «благословение», «песня», «хвалить»: «Դ ձայն օրհնութեան զօվել» (Ул., 2У, 3).

Древнееврейский щипковый инструмент **невел** в армянской Библии переводится как **арфа** - **tavix**. Название этого инструмента упоминается главным образом в книгах Священного Писания, относящихся к эпохе иудейских царей (2 Царь 6:5). Исследователи предполагают, что инструмент мог быть заимствован из финикийского города Сидон, известного в древности богатыми музыкальными традициями⁷. Термин в переводе означает "кувшин", "бурдюк"⁸. Играли на невелие - тавихе держа его

⁵ Cohen D., Theory and Practice in Liturgical Music of Christian Arabs in Israel, London, 1973, p. 115.

⁶ Werner E., Contributions to a Historical Study of Jewish Music, Ktav Pub. House, 1976, p. 49.

⁷ Werner E., The Sacred Bridge, London-New York, 1959, p. 375; Sachs C., The History of Musical Instruments, New York, 1940, 2nd ed., London, 1978, p. 115; Sendrey A., Music in Ancient Israel, New York, 1969, p. 278.

⁸ Шапиро Ф.М., Иврит-русский словарь, Москва, 1963, стр. 77.

⁹ The Learning Bible. Contemporary English Version, New York, 2000.

¹⁰ Библия: книги священного писания Ветхого и Нового Завета, М., 1994.

вертикально, прижимая его к груди и защипывая струны пальцами. Можно предполагать, что функционально **невел- тавих** во многом совпадает с **киннором-кнаром**. Обе были прежде всего ”хвалебными инструментами”. Они производили ”мелодии для благоговения” и входили в состав различных оркестров (2 Царь 6:5; 1 Царь 10:5; 1 Пар 15; 2 Пар 5:12 и т.д.). **Невел – тавих** упоминается в Библии 27 раз. Все основные переводы почти единодушно трактуют его как струнный инструмент, но разных типов и названий. В Септуагинте– **навля** (να'βλα / να'βλη/ να'βλιον), **псалтерион**(ψαλτηριον), **кифара** (κιθα'ρα). В Вульгате **невел** переводится как psalterium, иногда как lyra, cithara, nablum/nablium. В Пешитто чаще встречаются слова qitarā, kenarā и лишь дважды nabra (1Пар 13:18; 15:16). В английском переводе Библии название этого инструмента тоже разные - sawtre, psautrie, gittern, harpe, viole, lute, lute⁹. В русском Синодальном издании в большинстве случаев **невел** определен как **псалтырь** (1 Царь 10:5; 2 Царь 6:5; 3; Царь 10:12) и трижды - как гусли (Ис 5:12; Ам 5:23)¹⁰.

Десятиструнный инструмент **асор** получил свое название от древнееврейского числительного āśarā –десять. В Священном Писании название инструмента упоминается трижды (Пс 33:2; 92:4; 144:9). В двух случаях (Пс 33:2 и 144:9) слово употреблено как прилагательное к термину **невел**. В Септуагинте и Вульгате оно переведено соответственно **in psalterio decachordo** (Пс 143:9), **in psalterio decem chordarum**, **тасларани сахмос** (Пс 32:2). Последующие переводы Библии в целом следуют трактовке Септуагинты передавая его либо обобщенным обозначением: десятиструнный инструмент – десятиструнник: **in deca chordo, in strument dix cordes**¹¹,

¹¹ La Sainte Bible, Contenant le Vieil et Nouveau Testament, Lyon, 1566.

¹² The Holy Bible, Authorized King James Version, 1611. Ed.:London, 1956.

¹³ Kitabi Mukaddes, Turkish Bible, Translated by the United Bible Societies, Istanbul, 1996.

¹⁴ Մ. Չամչեանց, Մեկնութիւն սաղմոսաց, 1823, Վենետիկ, էջ114-115:

¹⁵ Г.Б.Джаукян, История армянского языка. Дописьменный период, Ереван, 1987, стр. 548, 575.

¹⁶ Sendrey A., Music in Ancient Israel, New York, 1969, p. 114.

¹⁷ Sendrey A., там же.

instrument of ten strings¹², либо конкретизируя его тип: psaltery, psalter, harp, lyre, lute, luth, в армянской Библии: **сахмосаран** (սաղմոսարան), в турецком – **сантур** (santur)¹³.

В толковании Псалмов М. Чамчянц отмечает, что в армянской Библии **асор** определяется как **псалтыр (сахмосаран)** десятиструнный, подобен сантуру¹⁴. "Славьте Господа на гуслях, пойте Ему на десятиструнной псалтыри"(Пс 33:2).

В армянской Библии помимо разных названий десятиструнного инструмента также употребляются слова: "голос", "сладкозвучный" (Пс 81:2). **Тавих** включен в список иранских заимствований в дописьменный период армянского языка как "десятиструнная лира" ταβήλα (տաβիւղա ընար)¹⁵. Некоторые исследователи усматривают в конструкции инструмента определенный символический смысл: десять струн означали десять заповедей, четыре стороны или квадратная форма инструмента – четыре Евангелия¹⁶. Полагается, что истоки происхождения инструмента могут уходить еще глубже: в шумерской и в вавилонской культуре известна десятиструнная горизонтальная угловая эширту (eširtu; 2 тыс. до Р. Х.), обрядовые любовные песни ирату ("песни груди") исполнялись в сопровождении такого рода арфы¹⁷.

Один из неясных библейских музыкальных терминов – это **шушан, шошан**, который встречается в заголовках Псс 45, 60, 69, 80. Термин получил весьма разноречивое толкование, как в переводах Священного Писания, так и в научной экзегезе. Среди них: ритуальный хоровод, сопровождавший пение священных гимнов¹⁸, особый оракул – "лилия откровения", («շուշան

18 Sendrey A., Music..., p. 113.

19 Klimer A.D., Foxvod D.A., Music, Illustrated Bible Dictionary, San Francisco, 1986, p. 671.

20 Մ. Չամչեանց, Մեկնութիւն սաղմոսաց, 1823, Վենետիկ, էջ 89:

21 Մ. Չամչեանց, Մեկնութիւն սաղմոսաց, 1823, Վենետիկ, էջ 90:

²²Romanoff P., Jewish Symbols on Ancient Jew's Coins, Jewish Quarterly Review, 1943-1944, Vol. XXXIV, p. 306.

յշյոնութիւն»), при котором исполнялись четыре соответствующих псалма¹⁹, и даже можно предположить, что шушан – это собирательное понятие “цветы”, как метафорический образ весны тесно связанный с праздником еврейской Пасхи. «Этот псалом дарят Богу как душистый и благоухающий цветок», – пишет М. Чамчянц²⁰. Ученые считают, что словосочетания ‘al – šûšanîm – “на/к лилии”, “на лилию”, “на лилиях” – это начальные слова популярной в древности песни, на мотив которой музыканты Асаф и сыны Корея подразумевали исполнение вышеуказанных псалмов. Идентичная интерпретация содержится во многих переводах Библии: “To the tune of the “Lilies”, “According to “The Lilies”, “На мелодию “Лилии”, “Nach der Weisung “Lilien”. В армянской Библии “лилия” переводится как «Դ՛ կատարած ընդ օրհնութիւնս», նաև՝ «Դ՛ կատարած. վասն զաշնցելոց», может, потому что эти псалмы исполнялись во время пира или свадебного торжества. Чамчянц пишет: «Սաղմոսք իցեն երգելի զաշնցնամբք, յշիւրն աշնցանելով յորախալան եղանակ...»²¹.

Нередко **шушан** рассматривается как музыкальный инструмент, своей колоколообразной формой наминавший цветок лилии. Об этом свидетельствуют лилиеобразные колокольчики, изображенные на еврейских монетах 132-135 годов²². Известно, что способность термина к обозначению понятия является его важнейшим признаком. “Шушан” в основном многозначен: это либо круговой танец, хоровод, либо музыкальный инструмент, или мотив песни. Можно предположить, что есть необходимость уточнения семантических границ термина. Очевидно, что авторы перевода армянской Библии, взамен разных названий музыкальных инструментов, встречавшихся в оригинале, использовали армянские имена, привычные для них самих и окружения. Музыкальный инструментарий вызывает у читающих Священное Писание неоднозначные, подчас неверные ассоциации, а переводчика ставит порой перед неразрешимой задачей: какой терминологией передать древние понятия о музыкальных инструментах? Не обо всех инструментах, упоминаемых в Библии, исследователи имеют четкое представление. Иногда трудно определить даже принципы классификации инструментов в той или иной группе. Значения ряда разных названий часто

передаются разными, иногда друг друга дополняющими объяснениями: **киннор–кнар–сахмосаран – ктакаран – таснахинвагаран – сантур – тавих – уд – сандж**, а также **ерг(песня)–орнутюн (благословение), дзайн(голос) и кахцрутюн (сладость)**. Функциональные ограничения музыкальных понятий в армянской Библии часто характеризуются искусственными формулировками смыслового значения слов и малым количеством использования. Так же нужно учитывать семантические особенности греческих заимствований. Интересным фактом является то, что в армянском переводе Библии названия инструментов были воспроизведены их эквивалентом, тогда как в Псалмах имена были изменены.

Музыкальные термины, упоминаемые в армянской Библии помимо семитских, имеют также иранские параллели. Поэтому очень сложно определить прямой источник армянского слова. В этом случае нужно учитывать несколько факторов: во-первых, возможно, что реалии, широко распространенные на Востоке и имеющие культурную ценность, могли перейти в армянский не из первоначальных источников. Затем, нельзя исключать случаи, когда переводчики Библии с греческого на армянский, учитывали частоту употреблений и распространенность заимствований, наличие или отсутствие синонимов, распространенность греческих слов в семитских и иранских языках. Переводчики использовали также модифицированную или простую транскрипцию слов, принятую в лингвистической традиции армянского языка.

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ՇՏԵՄԱՐԱՆԻ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լեզվի ձևային նկարագրության ուսումնասիրությունները կիրառական լեզվաբանության արդիական խնդիրներից են: Աշխարհի տարբեր լեզուների ձևային նկարագրությունները նպաստում են մեքենական թարգմանության մեջ, համակարգչային տարբեր ծրագրերում տվյալ լեզուն հաջողությամբ գործարկելուն: Պետք է նշել, որ հայերենը աստիճանաբար մուտք է գործում թվային նոր տեխնոլոգիաների բնագավառ: Տարեցտարի ավելանում են հայերենի ձևայնացման փորձերը, հայերեն էլեկտրոնային տարատեսակ շտեմարանները: Հայերենի լիակատար ձևային նկարագրություն, այնուամենայնիվ, դեռ չի արվել¹: Չնայած անուրանալի է այն փաստը, որ դրական տեղաշարժ կա հայերենը՝ որպես համացանցային լեզու գործառնելու ուսումնասիրությունների բանագլավառում:

«Հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրություն և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծում»

¹ Սարգսյան Մ. Ա., *Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրության կարևորության մասին*, «Ա. Աբրահամյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու», Ե., 2019, էջ 92-97:

գիտահետազոտական թեմայի² շրջանակներում 2018 թվականից սկսվել են հայերենի բառակազմության էլեկտրոնային շտեմարանի կազմության աշխատանքները: Հայերենի բառապաշարի ձևային նկարագրությունը և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի կազմումն ունեն կոնկրետ նպատակ, ինչպես՝ բառապաշարի կառուցվածքային համակարգի բացահայտումը, համակարգչային ծրագրերին ծառայելը և այլն: Բառապաշարի ձևային նկարագրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ինչպես կանոնավոր կազմությունների, այնպես էլ բոլոր տարբերակային ձևերի, շեղումների ու անկանոնությունների ամբողջական պատկերը՝ հաճախականության տվյալներով և դրանց ավտոմատ վերլուծության ու սերման հնարավորություններով: Այսինքն՝ էլեկտրոնային շտեմարանը ներկայացնում է արդի հայերենի բառապաշարի բառամիավորների բառակազմական բնութագիրը:

Հայերենի բառապաշարը ձևայնացնելու և համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարան ստեղծելու համար լուծվել են հետևյալ **խնդիրները.**

1. ուսումնասիրելով արդի լեզվաբանության մեջ ընդունված լեզվի ձևային նկարագրության սկզբունքներն ու եղանակները՝ մշակվել են հայերենի բառակազմության ձևային նկարագրության ընդհանրական սկզբունքներ,

² Ծրագիրն իրականացվում է Գալուստ Կիլպենկեան ֆիմսարկութեան հովանավորությամբ:

2. որոշվել է բառապաշարի մոտավոր ծավալը, որի ձևային նկարագրությունը նախատեսվում է իրականացնել (այժմ շտեմարանում մուտքագրված է շուրջ 150 000 գլխաբառ, աշխատանքները հընթացս շարունակվում են, նախատեսվում է նորկայացնել արդի հայերենի ողջ բառապաշարը),

3. բառարաններից առանձնացվել և մշակվել են համապատասխան բառամիավորները (շուրջ 150 000 գլխաբառ),

4. կատարվել է ընտրված բառամիավորների ձևային նկարագրություն բառակազմական տեսակետից, ըստ այդմ՝ առանձնացվել են կազմությամբ **պարզ կամ արմատական** բառերը և **բաղադրյալ բառերը**, որոնց կազմի մեջ մտնում են՝

- բարդություններ (համադրական և վերլուծական),
- ածանցավոր կազմություններ,

5. կատարվել է վերոնշյալ բառերի բառակազմական վերլուծություն,

6. առանձնացնելով լեզվական նյութը՝ մշակվել են համապատասխան էլեկտրոնային շտեմարանի կազմության սկզբունքները,

7. ստեղծվել է էլեկտրոնային շտեմարանի կառուցվածքը/կադապարը,

8. օգտագործելով վեբ տեխնոլոգիաների հնարավորությունները՝ ստեղծվել է համացանցային ինքնուրույն կայքում գործող էլեկտրոնային շտեմարան՝ **formlang.am** վեբ հասցեի

ներքո, որը, մեծաձավալ տվյալների հենքից բացի, ունի որոնելու լայն հնարավորությունները:

Հայերենի բառակազմության էլեկտրոնային շտեմարանը կազմված է հիմնական և երկրորդական աղյուսակներից: Հիմնական աղյուսակները հետևյալն են՝ **գլխաբառ, հիմք, արմատ, ածանց, ա հոդակապ, յ կիսաձայն, բառակազմական քայլերի հաջորդականություն, նշումներ**: Երկրորդական են **հիմքի տարբերակային ձև, մաքուր արմատ, արմատի տարբերակային ձև, նախաձանց, վերջաձանց, բայական ածանց, միջաձանց** աղյուսակները:

Գլխաբառ աղյուսակում ներկայացված են այն բառերը, որոնց ձևային նկարագրությունը պետք է տրվի: Սա կրկնվող արժեքներ թույլ չտվող աղյուսակ է:

Հիմք աղյուսակում ներկայացված է բառերի բառակազմական հիմքը, որը բառի՝ բառակազմական վերջին քայլից առաջ ընկած հատվածն է: Ծրագրաշարը մշակված է այնպես, որ այս աղյուսակը կապված է **Բառաձև** աղյուսակին և լրացվում է համակարգի կողմից: Այս աղյուսակը տեքստային տիպի է և թույլ է տալիս կրկնվող արժեքներ:

Հիմքի տարբերակային ձև աղյուսակը ցույց է տալիս բառակազմական հիմքի երկակիությունը: Ինչպես Հիմք աղյուսակը, սա ևս տեքստային տիպի է, թույլ է տալիս կրկնվող արժեքներ և կապված է **Բառաձև** դաշտի հետ:

Արմատ աղյուսակը ցույց է տալիս բառի հիմնական մասը, որը կարող է լինել մեկից ավելի: Այս աղյուսակը լրացվում է **Բառաձև** աղյուսակի բովանդակության կրկնությամբ: Աղյուսակը տեքստային

տիպի է, և թույլ են տրվում կրկնվող արժեքներ: Արմատներ դաշտում բառերի արմատները լրացվում են այնպես, ինչպես ներկայացված են Բառաձև դաշտում, իսկ արմատի փոփոխությունները ներկայացվում են Նշումներ դաշտում:

Մաքուր արմատ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե արդյոք տվյալ արմատը մաքուր է: Այսինքն՝ կա՞ն արդյոք արմատի կազմում այլ մասնիկներ: Սա Այո/Ոչ տիպի աղյուսակ է:

Արմատի տարբերակային ձև աղյուսակը ցույց է տալիս արմատի երկակիությունը և լրացվում է Բառաձև աղյուսակի բովանդակության կրկնությամբ: Աղյուսակը, ինչպես որ Արմատ աղյուսակը, տեքստային տիպի է և թույլ է տալիս կրկնվող արժեքներ:

Ածանց աղյուսակը ներկայացնում է ոչ միայն ածանցների ամբողջական ցանկը (որը որպես այդպիսին ներկայացվում է առաջին անգամ), այլև ներառում է այդ ածանցների մասին մանրամասն տեղեկատվություն պարունակող չորս ենթադաշտ՝ *նախածանց*, *վերջածանց*, *միջածանց*, *բայական ածանց*: Ներկայացվում է, թե տվյալ ածանցը ինչ ածանց է, քանի տարբերակով է հանդես գալիս (ածանցի տարբերակային ձևերը), ածանցը կարող է արդյոք հնչյունափոխության ենթարկվել, թե՛ ոչ, եթե այո, ապա ներկայացվում է նաև տվյալ ածանցի հնչյունափոխված տարբերակը: Ածանցներ աղյուսակի չորս դաշտերը կապված են: Համակարգը նախածանցներ և վերջածանցներ հայտնաբերելիս ավտոմատ լրացնում է դրանք: Այս դաշտերը պարտադիր դաշտեր չեն և կարող են լինել մեկից ավելի:

Ա հոդակապ աղյուսակը ցույց է տալիս, թե արդյոք բառի բաղադրիչները կապված են ա հոդակապով: Սա կարող է լինել մեկից ավելի և Այո/Ոչ տիպի աղյուսակ է:

Յ կիսաձայն աղյուսակը ցույց է տալիս, թե արդյոք բառի կազմում կա յ կիսաձայն: Սա ևս Այո/Ոչ տիպի աղյուսակ է:

Բառակազմական քայլերի հաջորդականություն աղյուսակը ցույց է տալիս, թե բառակազմական քանի քայլով է կազմվել տվյալ բառը: Սա թվային տիպի դաշտ է, լրացվում է ավտոմատ: Բառերի բառակազմական քայլերի թիվը հաշվարկվում է հետևյալ կերպ՝ բառի հիմնական բաղադրիչների թվից հանած մեկ սկզբունքով:

Նշումներ աղյուսակը հավելյալ դաշտ է, տեքստային տիպի է, լրացվում է ըստ անհրաժեշտության: Այսինքն՝ այս դաշտը ոչ միայն կարող է լրացվել տվյալ բառի մասին համապատասխան հավելյալ տեղեկություններով, այլև կարող է մնալ չլրացված:

Ծրագրաշարը մշակված է այնպես, որ շտեմարանում տվյալներ մուտքագրելիս համակարգը հեռացնում է կրկնությունները: Շտեմարանի տվյալները ենթակա են խմբագրման, սակայն միայն հեղինակների կողմից: Շտեմարանում տվյալների մուտքագրման փուլից հետո կարելի է որոնման համակարգով գտնել անհրաժեշտ տվյալներ, իրականացնել տվյալների համեմատություններ, դիտումներ, խմբագրումներ և այլն: Օգտատերերը տվյալների շտեմարանից կարող են օգտվել որոնումների շնորհիվ: Որոնումներն ու հարցումները կազմակերպելու համար ստեղծվել է կադապար, որը բառակազմության ձևային նկարագրման

շտեմարանի օգտատերերին հնարավորություն է տալիս ստանալ իրենց հետաքրքրող տվյալները:

Շտեմարանում հնարավոր է կատարել երկու տիպի հարցում՝ սովորական և ընդլայնված: Սովորական հարցում կատարելիս որոնումը կազմակերպվում է ըստ բառի: Ընդլայնված հարցումները հնարավորություն են տալիս տեսնելու տարբերակային ձևերի, շեղումների և անկանոնությունների ամբողջական պատկերը: Շտեմարանում հնարավոր է կատարել հետևյալ հարցումները.

1. Որոնել ըստ բառի
2. Որոնել $\times$ հիմքով բառերը
3. Որոնել բառակազմական $\times$ քայլով կազմված բառերը
4. Որոնել $\times$ ածանցով բառերը
5. Որոնել $\times$ արմատով բառերը / $\times$ բառափունջը
6. Որոնել $\times$ տիպի ածանց (նախածանց, վերջածանց, միջածանց, բայական ածանց) ունեցող բառերը
7. Որոնել հնչյունափոխված հիմքով բառերը
8. Որոնել մաքուր հիմք ունեցող բառերը
9. Որոնել $\times$ քանակի ածանց ունեցող բառերը
10. Որոնել $\times$ քանակի արմատ ունեցող բառերը

FormLang

Database search fields

Search by word

Type the word

Search words with x stem

Search words with x stem

Search words formed with x derivational steps

Type the number

Search words with x affixes

Type the affix

Search words with x roots and x word groups

Type the root

Search x types of affix, prefix, suffix, infix and verbal affixes

All

Search words with sound interchanged roots

Yes

Search words with pure roots

Yes

Search words with x affixes

Type the number

Search words with x roots / x word groups

Type the number

Search

Օրինակ, երբ ընդլայնված որոնում կատարենք և փնտրենք «կազդուրեցուցիչ» բառը, էկրանին կհայտնվի հետևյալ պատկերը.

Lemma	կազդուրնցոցիչ		
Stem	կազդուրնցոց		
Stem Variative Form			
Prefix			
Roots			
	Root	Pure	Root Variative Form
	կազդուր	Այր	կազդույր
Verb Affix	եց		
Infix			
Connecting Vowel A	No		
Interfix Y	No		
Suffix	ուց իչ		
Ordinal Steps	3		
Notes	զրբ. պատմաական բաղի հիմք (կազդուր+եաց+ուց) +իչ ոլուց, ուլու եաց+եց, ուց+ուց		

Էլեկտրոնային այս շտեմարանը կարևորվում է նաև նրանով, որ ունի հիմնական և երկրորդական ձևույթների որոնման հնարավորություն: Դա նշանակում է՝ ցանկացած արմատի կամ ածանցի որոնման ժամանակ Էլրանին հայտնվում են դրանց բառափնջերը, այսինքն՝ դրանցով կազմված պարզ, բարդ և ածանցավոր բոլոր բառերը:

Այս էլեկտրոնային շտեմարանն իր տեսակի մեջ, ըստ էության, եզակի է՝ ծավալով և բառային նյութի ընդգրկումով, կարող է լիովին լուծել բառերի կազմության հետ կապված խնդիրները: Շտեմարանը կարող է

ծառայել հասարկության լայն շրջանակներին, մասնավորապես այն կարող է օգտակար լինել.

1. լեզվաբաններին կամ բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողությանը, որոնք ցանկանում են.
 - համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերով քննել հայերենի բառակազմությունը, բացահայտել նոր բառերի կազմության հիմնական օրինաչափությունները,
 - տասնյակ հազարավոր օրինակների միջոցով պարզել հայերենի բառակազմության սկզբունքներն ու եղանակները,
 - կոնկրետ բառաքանակով առանձնացնել հայերենի պարզ կամ արմատական բոլոր բառերը, ածանցավոր բառերը և երկբաղադրիչ ու բազմաբաղադրիչ բարդությունները,
2. հայերենով հետաքրքրվող ցանկացած մարդու, հայերենին ոչ բավարար մակարդակով տիրապետողների համար, որոնք էլեկտրոնային մեծածավալ շտեմարանում կարող են որոնել և գտնել իրենց հետաքրքրող ցանկացած բառի բառակազմական բնութագիրը,
3. դպրոցականներին, դիմորդներին, ուսուցիչներին, որոնք ցանկանում են պատկերացում կազմել հայերենի բառակազմության մասին, ցանկանում են ճշտել, ստուգել որևէ բառի բառակազմության մասին ինֆորմացիա, գտնել կամայական բառերի բառափունջը, ձևույթները ևն:
4. շտեմարանն էապես կօժանդակի նաև օտարազգի այն հայագետներին, որոնք հետաքրքրվում են հայերենի

բառակազմությամբ՝ իբրև նոր բառերի ստեղծման հիմնական եղանակ, կամ կատարում են զուգադրական-տիպաբանական աշխատանք:

Meri Sargsyan- The Features of the Electronic Database of the Armenian Word-Formation.- The database of the formal description of Armenian language vocabulary enables to find necessary data by a search system, to realize data comparison, observation. To do all these we have created a model, which enables all users of the database of the formal description of vocabulary to get the needed information. The database queries enable us to get the complete picture of word-formation, exceptions, irregularities. Two types of searches may be expanded: simple and advances. Our electronic database is unique in its kind, with the volume and vocabulary coverage, and will completely solve the problems of word-formation. The database can serve a wide range of people.

Мери Саргсян- Особенности электронной базы данных армянского словообразования. - База данных формального описания лексики армянского языка позволяет находить необходимые данные с помощью поисковой системы, осуществлять сравнение данных, наблюдение. Для всего этого мы создали модель, которая позволяет всем пользователям базы данных формального описания словообразования получить необходимую

информацию. Запросы позволяют получить полное представление о словообразовании, исключениях, неточностях. Можно выполнять два типа поиска: простой и расширенный. Наша электронная база данных уникальна по своему объему и словарному охвату и полностью решит проблемы словообразования. База данных может обслуживать широкий круг людей.

ՀՀ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ՕՏԱՐԵՐԿՐԱՑԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ
ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հայոց լեզվի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ հայերենը, լինելով աշխարհի հնագույն լեզուներից մեկը, ունի բազում շերտեր, և լեզվական շատ իրողություններ բացատրելի են պատմական զարգացման ընթացքով: Միշտ էլ հետաքրքրություն եղել է հայերենի նկատմամբ: Չմոռանանք, որ 19-րդ դարի կեսերին հայերենը, որպես հնդեվրոպական լեզու, ուսումնասիրվեց հնդեվրոպաբանների կողմից և վերջնականապես ընդունվեց որպես հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղ: Այժմ էլ օտարերկրյա շատ ուսանողներ հայերենն ուսումնասիրում են ոչ միայն իբրև հաղորդակցման միջոց Հայաստանում, այլ նաև լեզվական հետաքրքրություններից ելնելով:

Բնական է, որ հայերենի ուսուցումը հավուր պատշաճի առաջնահերթ կարևորություն պետք է ունենա աշխարհաքաղաքական մերօրյա պայքարի բովում և բազմալեզու միջավայրում: Ինչ խոսք, շատ կարևոր է ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը, որին խոչընդոտող գործոն կարելի է համարել դասագրքերի պակասը, ոչ բավարար գիտական շարադրանքը: Կարծում ենք՝ նախ և առաջ

անհրաժեշտ է ուշադրությունը սևեռել դասագրքերի լեզվի մատչելիության, դրանց կառուցվածքի և բովանդակության խնդիրներին:

Քանի որ հայերենի ուսուցումը բազմալեզու միջավայրում արդեն մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել, ուստի պետք է կարևորել տարբեր բնագավառներին համապատասխան նոր դասագրքեր կամ ձեռնարկներ ունենալու անհրաժեշտությունը: Դրանք պետք է լինեն մատչելի, գրված լեզվական մեկ մակարդակով՝ ուսումնառության արդյունավետությունն ապահովելու համար: Ուսումնական գործընթացում օտարերկրացի ուսանողին հայերեն ուսուցանելու համար իբրև դրդապատճառ ու հիմնավորում կարող են հանդես գալ պարտադիր ուսուցումը, հետաքրքրությունը, լեզուներ սովորելու ցանկությունը, միջավայրը, հաղորդակցման միջավայրը և, իհարկե, մասնագիտական պահանջը: Նշենք, որ ուսանողների՝ հայերենի հաղորդակցական հմտությունների զարգացումը ինչպես խթանող, այնպես էլ խոչընդոտող գործոններ կան:

Խթանող գործոն են մատուցման եղանակը և ուսանողի տրամադրվածությունը: Խոչընդոտող գործոններից է հասանելիությունը, ձեռնարկների ոչ բավարար մատուցման եղանակը, երբ պակասում են ճանաչողական բնագրերը տվյալ երկրի, ինչպես նաև հոգևոր մշակույթի մասին:

Մ.Հերացու անվան հայկական պետական բժշկական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնում իրականացվում են արտալսարանային աշխատանքներ, որոնք օգնում են օտարերկրացի ուսանողներին՝ ներգրավվելու Հայաստանի սոցիալ-մշակութային կյանքում: Ամբիոնում իրականացվող արտալսարանային

աշխատանքները հիմնականում գործնական առաջադրանքների, տեքստերի թարգմանությունների բնույթ ունեն, մեր երկրի հոգևոր ժառանգության մասին տեղեկություններ են տրամադրում: Ուսուցման գործընթացում օգտագործվող ռեսուրսներն են՝ դասագրքեր, ձեռնարկներ, բառարաններ, էլեկտրոնային բառարաններ, քերականական տեղեկատուներ, ուսումնական նյութեր, բջջային կամ համակարգչային հավելվածներ, տեսահոլովակներ և այլն:

Հիմնականում արդարացված է գիտելիքների, հմտությունների գնահատման առկա համակարգը՝ բանավոր քննություն, գրավոր և բանավոր հարցում, թեստեր, բալային համակարգ, որոնք համապատասխանեցված են ուսուցման ժամանակակից մեթոդներին: Մեր կարծիքով, պետք է վերանայել թեստային առաջադրանքները, որովհետև անհամապատասխանություն կա գրավոր և բանավոր խոսքի միջև: Ճիշտ է, բանավոր խոսքում տեղեկատվությունն ավելի շատ է, գրավորում՝ ավելի կոնկրետ, իսկ միտքն արտահայտելու, գրագետ շարադրելու համար հարկավոր է յուրացնել բանավոր խոսքի դրսևորման սկզբունքները: Մտքերի հաղորդակցում իրականացնելու համար առաջարկում ենք զարգացնել, բարելավել կարճ, սեղմ բանավոր խոսքը, որի պակասն ունի մեր ուսանողությունը: Առաջարկում ենք հատուկ տեքստեր ընթերցանության համար, որովհետև ուսուցման ժամանակակից եղանակները նոր սերնդին հեռացրին ընթերցանությունից, որը բառապաշարը յուրացնելու միակ միջոցն է, որից և տուժեց բանավոր խոսքը:

Կարծում ենք՝ ուսումնական ծրագրերում հայ մշակույթը բավարար չափով է ներկայացված և ներառված ուսումնական գործընթացում: Տեղեկատվական արդի ժամանակաշրջանում ուսուցմանը զուգահեռ բազմաթիվ են հոգևոր-մշակութային բնույթի բնագրերը: Ուսումնական գործընթացում բազմաթիվ միջոցներ կան սոցիալ-մշակութային իրազեկվածության և միջմշակութային փոխըմբռնման կարգավորման համար: Բացի դրանից, տուրիզմի զարգացումն ավելի լայն հնարավորություն է տալիս սոցիալ-մշակութային տեղեկատվության համար, նաև լրացուցիչ խմբակներն ու միջմշակութային կենտրոններն են իրենց ազդեցությունն ունենում ուսումնական գործընթացում:

Ներկա ինստիտուցիոնալ ուսուցման ռազմավարությունն ուսանողներին տրամադրում է համապատասխան աջակցություն՝ կրթական միջավայրի արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով: Քանի որ այսօր ուսուցումն ուսանողակենտրոն է, և դասախոսի ներդրումը առավելագույն չափով հնարավոր է դարձնում ուսանող-դասախոս փոխհամագործակցությունը, ուստի երաշխավորվում է գիտելիքի կայունությունը: Ուսուցման ռազմավարության մեկ այլ սկզբունքով գործում է նաև համախմբեցիների փոխգործակցությունը, որով էլ ապահովվում է մասնագիտական կարողությունների հմտությունը:

Ուսումնական գործընթացում կիրառվում են սոցիալական աջակցության որոշ եղանակներ: Նախ՝ յուրաքանչյուր կուրս ունի իր կուրատորը, որը պարբերաբար հանդիպում է ուսանողների հետ: Բացի

կազմակերպչական աշխատանքներից, անդրադառնում է նաև սոցիալական որոշ խնդիրների, եթե դրանք առկա են, քննարկվում են, հնարավորության սահմաններում դրական լուծում ստանում: Երկրորդ՝ կապը միշտ պահպանվում է ուսումնական վարչության, համալսարանի բոլոր վարչական օղակների հետ: Մեր կարծիքով, ուսանողն այսօր դրա պակասը չունի: Սակայն բուհերում առկա են նաև ակադեմիական սթրեսի վրա ազդող գործոններ:

Դրանք հիմնականում պայմանավորված են գնահատման համակարգով, երբեմն նաև՝ ոչ օբյեկտիվ մոտեցումներով: Մեր առաջարկը հակասթրեսային ռազմավարության վերաբերյալ սուբյեկտիվ է. առաջնային է գիտելիքը, և որոշ փոփոխություններ պետք է կատարել գնահատման համակարգում:

Կարևոր է այն հարցը, թե որքան պետք է լինի օտարերկրացիներին և, ընդհանրապես, հայերենի ուսուցմանը հատկացված օպտիմալ ժամաքանակը: Մեր կարծիքով, օտարերկրացիներին հայերենի ուսուցմանը հատկացված ժամաքանակը այն ակադեմիական ժամաքանակն է, որը նախատեսված է ուսումնական պլանով: Բայց կա մի կարևոր հանգամանք՝ պայմանավորված ուսանողների ընդունակությամբ և ցանկությամբ: Կարելի է ուսուցման ժամաքանակն ավելացնել, որը, իհարկե, պայմանավորված է այլ հանգամանքներով՝ հաշվի առնելով և վերլուծելով բուհում առկա մասնագիտությունների կրթական ծրագրերի տեսական ու գործնական բաղադրիչների տարանջատումը և ներքաղաքական իրավիճակով պայմանավորված այլ գործոններ:

ԲԺՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ՕՏԱՐ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՏԱՌԱՐԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դեռևս 1939 թվականից ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդին առնալով տերմինաբանական կոմիտեն հստակեցրել էր գիտական և գիտատեխնիկական տերմինները, սահմանել ուղղագրությունը և կետադրությունը նորմավորող կանոնները: Տերմինաբանական կոմիտեն տարիների ընթացքում պարբերաբար (1984թ., 1988թ.) ընդունել է գործող նոր որոշումներ՝ էլնելով նորմավորման արդիական մոտեցումների հրատապությունից:

Լեզուն զարգացող երևույթ է, փոփոխվող և նորացող: Տասնամյակների հոլովությամբ բնական են ուղղագրության, արտասանության, կետադրության, տառադարձության կանոններում կատարվող նկատելի փոփոխությունները: Նորմավորումը լեզվի մաքրությունը և հասարակության համար միօրինակությունն ապահովող պարտադիր պայման է:

Ի սկզբանե տերմինաբանական կոմիտեի՝ լեզվաշինության և լեզվի նորմավորման բազմաթիվ հարցերից մեկն էլ տառադարձությունն է: Տառադարձությունը տերմինական գիտաբանապաշարի ամբողջության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում, որի համար անհրաժեշտ են տառադարձության նորմավորված հստակ կանոններ և այդ կանոնները անհրաժեշտաբար կիրառելու համար՝ քաջատեղյակություն:

Իսկ ի՞նչ է տառադարձությունը, և ե՞րբ է տառադարձության անհրաժեշտություն առաջանում:

Ըստ Էդուարդ Ադայանի՝ տառադարձություն ասելով պետք է հասկանալ՝ 1. որևէ լեզվի կամ բարբառի հնչյունների գիտական՝ հնչյունական գրությամբ վերարտադրելը՝ գրելը, 2. այդ տառերի կամ

պայմանական նշանների համակարգը, 3. մի լեզվի այբուբենով գրածը մի այլ լեզվի այբուբենով գրելը¹:

Այսպիսով, տառադարձված օտար բառը նույն հնչողությամբ նույն բառն է՝ այլ լեզվի տառերով: Սակայն հայտնի է, որ լեզուները միմյանցից տարբերվում են հնչյունական համակարգով և ուղղագրական կանոններով: Հայտնի է նաև, որ մի լեզվից մի այլ լեզու կատարված տառադարձությունը առաջացնում է մի շարք բարդություններ՝ պայմանավորված երկու լեզուների հնչյունական տարբերություններով: Սակայն տառադարձվող տերմինը երկրորդ լեզվով ոչ միայն արտասանվում է, այլև գրվում: Ուստի առաջանում է նաև տառադարձված տերմին գրելու խնդիրը, քանի որ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր մշակված, կանոնակարգված ուղղագրական կանոնները: Տառադարձված տերմինը ենթարկվում է տառադարձվող լեզվի ուղղագրական կանոններին: Օրինակ՝ հունարեն *օֆթալմ(-ո)* /*hուն. ophthalmos* աչք/ տերմինը իբրև երկրորդ բաղադրիչ ունեցող բարդ բառը հայերենում տառադարձվելիս բառամիջում ունենում է *օ*՝ ենթարկվելով հայերենի ուղղագրական կանոնին, այսպես՝ *panophthalmitis-պանօֆթալմիտ, anophthalmia-անօֆթալմիա, enophthalmus-էնօֆթալմ, hydrophthalmus-հիդրօֆթալմ* և այլն:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից հայ գրականության մեջ և մամուլում օտար բառերի և հատուկ անունների տառադարձություն կատարելիս ակնհայտորեն շեղումներ նկատվեցին 1939 թվականին տերմինաբանական կոմիտեի կողմից հաստատված կանոններից: Անհրաժեշտություն առաջացավ հայերենում վերանայելու բաղաձայնների տառադարձման կանոնները, որոնք վավերացվեցին Ա. Ղարիբյանի, Գ. Ջահուկյանի և այլոց նախագծերի հիման վրա: Այսպես՝ ըստ Ա. Ղարիբյանի նախագծի (1957թ. մայիս)՝ որոշվեց Տոուսերեն *se*-ն

¹ **Էդ. Ադայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Հայաստան հրատ., հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1413:

տառադարձել հայերեն **իե.** օրինակ՝ **Ḅeṭham-Վիե**տնամ, **preṃber-**պրեմիեր և այլն²:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի նախագծի, որը հաստատվել է 1983թ. սեպտեմբերի նիստում, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն հաստատեց և հանձնարարեց ուղղորդվել որոշ բաղաձայնների, տառակապակցությունների, միջին արտասանություն ունեցող որոշ հնչյունների և որոշ ձայնավորների վերաբերյալ վերանայված ու հստատված կանոններով³:

Բժշկագիտությունը անընդհատ զարգացող և հզորացող գիտաճյուղերից է: Բժշկագիտության բնագավառում նորանում են հիվանդությունների բուժման միջոցներն ու մեթոդները, տեխնոլոգիաները, գիտատեխնիկական առաջընթացով պայմանավորված՝ ստեղծվում են նոր գործիքներ ու սարքավորումներ, ուստի և օր օրի նորանում են և բժշկագիտական տերմինները: Ուստի հայոց լեզվի արդի փուլում ևս արդիական խնդիր է բժշկագիտական տերմինների տառադարձության կանոնների պահպանումն ու ամրագրումը:

Հայտնի է, որ բժշկագիտական լեզվի տերմինները կազմված են հունա-լատինական տերմինատարրերից, նախաձանցներից, վերջաձանցներից, արմատներից: Ի դեպ, ըստ մասնագետների գնահատման՝ ժամանակակից բժշկության տերմինաբանական բառապաշարը գերազանցում է 500 000-ը. ըստ պատմական տեղեկությունների՝ 10-րդ դարում գոյություն ունեին 1000, 1850 թվականին՝ շուրջ 6000, 1950 թվականին՝ ավելի քան 45 000 բժշկական տերմին: Բժշկագիտական տերմիններ ներկայումս էլ շարունակում են ստեղծվել և պետք է տառադարձվեն ամրագրված գործող կանոններով: Սակայն այդ կանոնների թերիմացությունը կամ չիմացությունը բժշկագիտական

²Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 258:

³Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 259-262:

մասնագիտական գրավոր խոսքում տեղիք է տալիս ուղղագրական սխալների, որը, իհարկե, անթույլատրելի է:

Մեր կարծիքով՝ ներկայումս ևս բժշկագիտական տերմինաբանության բնագավառում անհրաժեշտություն կա համակարգելու գործող տառադարձման կանոնները՝ դրանք հասանելի դարձնելով գիտական գործունեություն ծավալող բժիշկներին, բժշկական բուհերի ուսանողներին, թարգմանիչներին և առողջապահության բնագավառի այլ մասնագետներին:

Բժշկագիտական օտար տերմինը տառադարձելիս պետք է առաջնորդվել հայերենի ուղղագրական կանոններով:

Հայտնի է, որ հայերենում ձայնավորների ուղղագրությունը դիրքային է: **Բառասկզբում** լսվում է **է**, գրվում է **է**: **Բառամիջում** գրվում է **ե**, եթե առանձին արմատի սկզբնատառ է: **Բառավերջում** լսվում է **է**, գրվում է **է**, եթե առանձին արմատի սկզբնատառ է: Նույն կանոնները գործում են բժշկագիտական օտար տերմինները տառադարձելիս: Օրինակ՝

<i>Բառասկզբում՝</i>	Echinococcus /հուն./ – էխինոկոկ
	eczema /հուն./ – էկզեմա
<i>Բառամիջում՝</i>	anaesthesia /հուն./ – անէսթեզիոլոգիա
	anencephalia /հուն./ – անէնցեֆալիա

Բժշկագիտական տերմիններում բառավերջում արմատական **է**-ով բառերի չենք հանդիպել:

Մնացած դեպքերում, եթե **է**-ն բառամիջում արմատի սկզբնատառ չէ, տառադարձվում է համաձայն հայերենի կանոնների՝ **է**-ով, օրինակ՝

aerobia /հուն./	- աէրոբ
aerophobia /հուն./	- աէրոֆոբիա
encephalopathia /հուն./	- էնցեֆալոպաթիա

Բառասկզբում լսվում է **օ**, գրվում է **օ**: Բառամիջում լսվում է **օ**, գրվում է **օ**, եթե առանձին արմատի սկզբնատառ է: Հայերենում բառավերջում **օ**-ի գրության դեպքեր չկան:

<i>Բառասկզբում՝</i>	odontitis /հուն./ – օդոնտիտ
	oncologia /հուն./ – օնկոլոգիա
	ontogenesis /հուն./ – օնտոգենեզ

*Բառամիջում*⁴՝ parodontitis /հուն./ - պարօդոնտիտ
 parotitis /հուն./ - պարօտիտ
 anopia /հուն./ - անօպիա

Մնացած դեպքերում, եթե *o հնչյունը* բառամիջում արմատի սկզբնատառ չէ, տառադարձվում է համաձայն հայերենի կանոնների՝ **ո**-ով, օրինակ՝ վերը նշված բառասկզբի մի քանի օրինակներում առկա է նաև բառամիջի **ո**-ի տառադարձման կանոնը՝ համաձայն հայերենի ուղղագրական օրինաչափության.

odontitis /հուն./ - օդոնտիտ
 oncologia /հուն./ - օնկոլոգիա
 ontogenesis /հուն./ - օնոգենեզ

Հստ տերմինաբանական կոմիտեի որոշման⁴ (1985)՝ հունական ծագում ունեցող բառերի *փ*-ը/լատ. *ph*/հայերենում տառադարձվում է **ֆ**, օրինակ՝

agraphia /հուն./ - ագրաֆիա
 blepharitis /հուն./ - բլեֆարիտ
 diphtheria /հուն./ - դիֆթերիա
 kyphosis /հուն./ - կիֆոզ

Հունարեն *ս* տառը /լատ. *th*/ հայերենում տառադարձվում է **թ**, օրինակ՝

atherosclerosis /հուն./ - աթերոսկլերոզ
 apathia /հուն./ - ապաթիա
 asthma /հուն./ - ասթմա
 diphtheria /հուն./ - դիֆթերիա

Հունարենի *չ* տառը /լատ. *kh, ch*/ հայերենում տառադարձվում է **խ**, օրինակ՝

Echinococcus /հուն./ - էխինոկոկ
 cheilitis /հուն./ - խելիտ

⁴ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 262:

cholesterinum /հուն./ - խոլեստերին

melancholia /հուն./ - մելանխոլիա

Ի դեպ, հունարենից անցած ինչպես հին, այնպես էլ որոշ նոր փոխառություններում **ch** տառակապակցությունը հայերենում տառադարձվում է ոչ թե **խ**, այլ **ք**, օրինակ՝

biochemia /հուն./ - բիոքիմիա

chromosoma(ta) /հուն./ - քրոմոսոմ(ներ)

chronicus/հուն./ - քրոնիկական

Օտարազգի և ռուսերեն բառերում կրկնակ բաղաձայնները տառադարձվում են մեկ բաղաձայնով⁵՝

pp-n

correlation - **коppeляция** - կոռել(յ)ացիա

aberration - **абepрация** - աբեռացիա

nn-պ

appendicitis - **аппендицит** - ապենդիցիտ

grippus - **грипп** - գրիպ

cc – u

abscessus - **абсцecc** - աբսցես

glossitis - **глоссит** - գլոսիտ

ff – ֆ

affectus - **аffект** - աֆեկտ

effectus - **эффект** - էֆեկտ

kk – կ

accommodation – **аккомодация** - ակոմոդացիա

Echinococcus - **эхинококк** - էխինոկոկ

⁵ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 263:

ալ - լ

allergia - аллергия - ալերգիա

collapsus - коллапс - կոլապս

գր - մ

gramma, grammum - грамм - գրամ

immunitas - иммунитет - իմունիտետ

Նմանապես տառադարձվում են նաև **տտ-տ, ԺԺ-դ, ԴԴ-գ, հհ-ն** կրկնակբաղաձայնները:

Հունարենից փոխառված բառերում **rrh** տառակապակցությունը հայերենում տառադարձվում է **ռ**, օրինակ՝

haemorrhoides - геморрой - հեմոռոյ

cirrhosis - цирроз - ցիրոզ

gastrorrhagia - гастроппация - գաստրոռագիա

Օտարազգի տերմիններում **ա** վերջնահնչյունը հայերենում տառադարձվում է⁶,

1. **ա**-ն պահպանվում է որոշ բառերում, երբ ա-ի տղումը կարող է առաջացնել բառապատկերի աղավաղում, օրինակ՝

angina - ангина - անգինա

hygiēna – гигиена – հիգիենա

2. **ա**-ն ավանդաբար պահպանվում է որոշ տերմիններ տառադարձելիս՝

diaeta - диета - դիետա

trauma – травма - տրավմա

3. այլ տերմիններում **ա**-ն հայերենում չի պահպանվում, թեև դրանց ռուսերեն տառադարձումներում այն պահպանվում է, օրինակ՝

aneurysma - аневризма - անևրիզմ

⁶ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևանի ամալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 195-199:

membrana - мембрана - մեմբրան

Թեև պետք է նշել, որ ներկայումս հայերենում վերոհիշյալ տառադարձումը (3) նույն միօրինականությամբ չի պահպանվում, շատ տերմիններում պահպանվում է **ա**-ն՝ շրջանցելով ամրագրված կանոնը՝

ампула - ամպուլ(ա)	уретра - ուրեթր(ա)	θ
сперма - սպերմ(ա)	скарлатина - սկարլատին(ա)	
спора - սպոր(ա)	формула - ֆորմուլ(ա)	

Ռուսերենի **-ля, лю, лё** ունեցող բառերի հայերեն համարժեքներում հանձնարարվում է.

-ля – լ(յ)

артику**ля**ция – արտիկուլ**(յ)**ացիա

декапсу**ля**ция – դեկապսուլ**(յ)**ացիա

лю – լ(յ)

цел**лю**лит – ցել**(յ)**ուլիտ

ок**лю**зия – օկլ**(յ)**ուզիա

лё -п

бруцел**ё**з – բրուցել**п**զ

туберку**л**ёз – տուբերկու**п**զ

Հունարեն և լատիներեն տերմինները տառադարձելիս պետք է իմանալ նաև հունալատինական բառակազմական միավորները՝ տերմինատարբերը, նախածանցները և վերջածանցները և ըստ հայերենի ուղղագրության կանոնների՝ դրանց տառադարձումը: Հայերենում, եթե ածանցում կան **ե** կամ **ո** տառերը, ըստ արտասանական կանոնների դրանք արտասանվում են **է** կամ **օ**, սակայն գրվում են բառամիջի **ե** կամ **ո**: Այս կանոնները պետք է նկատի ունենալ հունա-լատինական նույն բառակազմական միավորները տառադարձելիս:

Հունա-լատինական նախածանցներից են⁷

a-, an-- ա-, ան-

anophthalmia – անօֆթալմիա

aphasia - աֆազիա

anti- -անտի-

antibiotic – անտիբիոտիկ

antiseptika – անտիսեպտիկա

en-, endo- - են-, էնդո-

endolimpha – էնդոլիմֆա

enostosis -էնօստոզ

ex-, exo- - էկզ-, էքս-

exophthalmus- էկզօֆթալմ

exhumatio- էքսհումացիա

hyp-, hipo- -հիպ-, հիպո-

hypesthesia- հիպէսթեզիա

hypoglykaemia- հիպոգլիկեմիա

hyper- - հիպեր-

hyperglycaemia - հիպերգլիկեմիա

hyperaemia - հիպերեմիա

⁷ Հայոցլեզու, ուսումնական ձեռնարկ, ԵՊԲՀ հրատ.,Երևան, 2009, էջ 223-226:

inter- - ինտեր-

interventio - ինտերվենցիա

interposition - ինտերպոզիցիա

pan - -պան-

panarthrosis -պանարթրիտ

panhidrosis -պանհիդրոզ

pro- -պրո-

progenia- պրոգենիա

prolapsus -պրոլապս

re- - ռե-

rehabilitation - ռեաբիլիտացիա

revaccinatio - ռեվակցինացիա

retro- - ռետրո-

retrofixatio -ռետրոֆիքսացիա

retroversion - ռետրովերսիա

super- - սուպեր-

superinfectio - սուպերինֆեկցիա

superfetatio - սուպերֆետացիա

sym-, syn- - սիմ-, սին-

symbiosis - սիմբիոզ

synergismus - սիներգիզմ

trans- - տրանս-

transsudatio- տրանսսուդացիա

transsudatum - տրանսսուդատ

Հունալատինական վերջածանցները տառադարձելիս ևս գործում են հայերենի ուղղագրական կանոնները: Մակայն առկա է մի սկզբունք ևս. հունա-լատինական որոշ ածանցների վերջին տառակապակցությունները հայերեն տառադարձելիս ընկնում են, օրինակ՝ **-իտիս**՝ **-իտ**, **-ոզիս**՝ **-ոզ**, **-իզմուս**՝ **-իզմ**նայլն⁸:

-ismus - **-իզմ**

gigantismus - գիգանտիզմ

daltonismus - դալթոնիզմ

-itis- **-իտիս**

adenitis - ադենիտ

arteriitis - արտերիիտ

-oma - **-ոմա**

adenoma - ադենոմա

myoma - միոմա

-osis - **-ոզ**

arthrosis- արթրոզ

dermatosis - դերմատոզ

-pathia - **-պաթիա**

⁸ Հայոց լեզու, ուսումնական ձեռնարկ, ԵՊԲՀ հրատ., Երևան, 2009, էջ 226-232:

cardiopathia - կարդիոպաթիա
dermatopathia - դերմատոպաթիա

Այլ դեպքերում տերմինատարները բառային իմաստակիր միավորներ են, սակայն չունեն ինքնուրույն գործածություն⁹: Դրանք հայերեն տառադարձելիս ևս գործում են հայերենի ուղղագրական կանոնները.

acro- -**ակրո-**, բարդ բառերում նշանակում է *վերջույթ, արտաքին ծայրին առկա*.

acromegalia - **ակրոմեգալիա**

acroneurosis - **ակրոնևրոզ**

-algia - -**ալգեզիա**, բարդ բառերում նշանակում է *ցավազգայություն*.

analgesia- **անալգեզիա**

hyperalgia- **հիպերալգեզիա**

-algia - -**ալգիա**, բարդ բառերում նշանակում է *առանց օրգանական պատճառականության ցավ*.

arthralgia- **արթրալգիա**

glossalgia - **գլոսալգիա**

auto- -**ավտո-**, **աուտո-**, բարդ բառերում նշանակում է *ինքն, ինքնիրեն*.

autogenes - **ավտոգեն**

autoinfection - **աուտոինֆեկցիա**

-ectasia - -**եկտազիա**, բարդ բառերում նշանակում է *խոռոչավոր կամ խողովակավոր օրգանի, պատի կամ սահմանափակ հատվածաշերտի լայնացում, արտացոլում*.

bronchoectasia- **բրոնխեկտազիա**

phlebectasia- **ֆլեբեկտազիա**

⁹ Հայոց լեզու, ուսումնական ձեռնարկ, ԵՊԲՀ հրատ., Երևան, 2009, էջ 232-240:

-ectomia - -եկտոմիա, բարդ բառերում նշանակում է *ամբողջ օրգանի կտրում, հեռացում*.

nephrectomia- նեֆրեկտոմիա

neurectomia- ներեկտոմիա

-genes - -գեն, բարդ բառերում նշանակում է *ծնող, սերող, առաջացնող, գոյացնող, կազմող*.

spasmogenes - սպազմոգեն

odontogenes – օդոնտոգեն

Տերմինաբանության նպատակներից մեկը տերմինների մշակումն ու միօրինականացումն է: Տերմինները՝ որպես նեղ մասնագիտական բառեր, գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստի բոլոր բնագավառներում, որոնց զարգացման և ընդլայնման դեպքում առաջանում են նոր տերմիններ: Դա նշանակում է, որ հնարավորինս պետք է հասնել տերմինների միօրինականացման՝ մշտական ուշադրության կենտրոնում պահելով դրանց տառադարձման կանոնները և այդպիսով ապահովելով մասնագիտական տերմինային գրավոր խոսքի անաղարտությունը:

Резюме

Сукиасян Г. В.

Торунян Н. А.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Транслитерация в научном терминологии в целом занимает определенное место, для которой необходимо четкие нормативированные правила транслитерации и по необходимости для применения этих правил - осведомленность.

Транслитерация - это написание слов с одного языка с символами из алфавита другого. В идеале это индивидуальная замена по-символу. Сохранение и регулирование правил транслитерации для медицинских терминов является актуальной проблемой современного армянского языка. Транслитерированные термины подчиняются правилам орфографии транслитерированного языка. При транслитерировании иностранных (заимствованных) терминов необходимо руководствоваться орфографическими правилами армянского языка. Знание правил транскрипции необходимо для каждого специалиста в области здравоохранения.

Abstract

Sukiasyan H.V.

Torunyan N.A.

TRANSLITERATION OF FOREIGN MEDICAL TERMS INTO ARMENIAN

Transliteration has its special place in the whole of the scientific terminology, and for transliteration a set of clear rules and profound

knowledge on using these rules accurately are necessary. Transliteration is the spelling of words from one language with characters from the alphabet of another. Ideally, it is a one-for-one character-by-character replacement. The preservation and regulation of the transliterating rules for medical terms is a current issue in the modern Armenian language. Transliterated terms obey the spelling rules of the transliterated language. While transliterating foreign (borrowed) terms, it is necessary to be guided by orthographic rules of the Armenian language.

Knowledge on transliteration rules is necessary for every health care professional.

)

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Բարբառների մանկական բառապաշարը լեզվի զարգացման վաղնջական շրջանից, հազարամյակների խորքից եկած այն բառերն են, որոնք արտահայտում են որոշակի կայուն իմաստ ու նշանակություն, և որոնց հիմքի վրա կրտսեր տարիքի (մեկից երեք տարեկան) բարբառախոս երեխան փորձում է հասկանալ մեծերին, մտքեր արտահայտել և զարգացնել սեփական բառապաշարը՝ վեց տարեկանում հասցնելով երկու հազար և ավելի բառի¹:

Մանկական խոսքի, մանկական բառապաշարի ուսումնասիրությունը լեզվաբանության, մասնավորապես հոգելեզվաբանության յուրահատուկ բնագավառներից է: Լեզվաբանական գրականության մեջ թեև կան հայերենի մանկական խոսքի ուսումնասիրությանը նվիրված առանձին աշխատանքներ², այնուամենայնիվ, թե՛ դասական բարբառագիտական աշխատանքներում և թե՛ ժամանակակից հեղինակների աշխատանքներում բարբառների մանկական բառապաշարի ուսումնասիրությանը, ցավոք, հատուկ ուշադրություն չի դարձվել և սուսկ

¹ Ժ. Կոնդակչյան, *Մեկից յոթ տարեկան երեխաների բառապաշարը*, Ե., 1981, էջ 6-9:

² Ա. Գալստյան, *Մանկական խոսք*, Ե., 2006: Ա. Գալստյան, *Մանկական խոսքի բառապաշարը և նրա զարգացումը*, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2006, էջ 38-43: Ա. Գալստյան, *Հայերեն մանկական խոսքի դրսևորումների վերլուծության հարցեր*, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 42-48: Ա. Գալստյան, *Մանկական խոսքի ուսումնասիրության մի քանի հարցեր*, «Ջահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2009, էջ 43-49:

սահմանափակվել է բառացանկում կամ շարադրանքում բառանմուշների արձանագրմամբ կամ հպանցիկ անդրադարձով: Բացառություններ են, թերևս, անցյալ դարասկզբին Հրաչյա Աճառյանի կոմից հրապարակված «Մանկական բարբառ» հոդվածը³, ինչպես նաև 2003թ. մեր կողմից հրապարակված «Վայոց ձորի խոսվածքի մանկական բառապաշարը» հոդվածը⁴: Առաջինում մեծանուն հայերենագետը առաջին անգամ ուսումնասիրել է հայերենի բարբառների մանկական բառապաշարը մի շարք բարբառների ընձեռած նյութի հիման վրա, երկրորդում մանրամասն ուսումնասիրել ենք Հյուսիսային Նախիջևանի և Վայոց ձորի խոսվածքների (Վայոց ձորի կամ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ) մանկական բառապաշարը:

Նշված աշխատանքում Աճառյանը ներկայացրել է հայերենի բարբառների մանկական լեզվի մոտ 300 բառ ընդգրկող բառացանկը, ըստ բառապաշարի բաժանել **մանկական ձևերի** (միայն տվյալ մանկանը բնորոշ բառեր) և **ընդհանուր ձևերի** (բոլոր մանուկներին բնորոշ համընդհանուր բառեր): Աճառյանը ուսումնասիրել է նաև մանկական լեզվի հնչյունաբանությունը, նշել, որ այն շաղկապված է տվյալ բարբառի հնչյունական համակարգի հետ, բառապաշարը բաժանել է նաև իմաստային շերտերի՝ ազգակցություն արտահայտող բառեր, մարմնի մասեր, սնունդ, առարկաներ, կենդանիներ, խաղեր և այլն:

Մանկական լեզուն, բնականաբար, չունի քերականություն, նրան խորթ են նաև հոդառությունը, հոլովումն ու խոնարհումը: Աճառյանը ըստ ձևաբանության մանկական լեզվի բառապաշարը բաժանում է գոյականների, ածականների և բայերի: Դրանց թերևս կարելի է ավելացնել նաև ձայնարկությունները, քանի որ ձայնարկությունների հիմքով ստեղծված մանկական բառերը շարունակում են կիրառվել նաև որպես

³ **Հ. Աճառեան**, *Մանկական բարբառ*, Բանասեր, Պարիս, 1901, պրակ Ա, հ. 3, էջ 3-28:

⁴ **Ա. Վարդանյան**, *Վայոց ձորի խոսվածքի մանկական բառապաշարը*, Պատմաբանասիրական հանդես, 2003, թիվ 2, էջ 272-275:

սոսկ ձայնարկություններ: Սակայն, քանի որ երեխայի խոսքի մեջ ձևաբանական, ինչպես նաև շարահյուսական հստակ սահմանազատումներ չկան, միևնույն բառը կարող է կիրառվել ոչ միայն որպես գոյական կամ ածական, այլև որպես բայ: Օրինակ՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառում **տադա ուֆ** արտահայտությունը կարող է նշանակել «տատիկը հիվանդ է», **դիջի ուֆ** արտահայտությունը՝ «ատամն ցավում է», **կուզու սոդո** արտահայտությունը կարող է նշանակել ն՝ «տիկնիկի ոտքը», ն՝ «երեխան քայլում է»:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև մանկական լեզվի բառերի առաջացման ձևերը: Թեև մեր հիշյալ հոդվածում Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի մանկական բառապաշարի օրինակով մասամբ անդրադարձել ենք այդ հարցին⁵, փորձենք առավել լիարժեք խմբավորել հայերենի բարբառների մանկաբառերի առաջացման հիմքերը:

Ուսումնասիրելով հայերենի տարբեր բարբառների մանկաբառերը՝ կարող ենք առանձնացնել հետևյալ խմբերը՝ ըստ դրանց առաջացման հիմքերի.

1. Ձայնարկություններից առաջացած բառեր՝ **ախ**, **ախա** (Վան, Թավրիզ⁶, Ճահուկ-Վայք⁷) («ծեծել»՝ գայրույթ արտահայտող **ախ** ձայնարկությունից), **օչ** (Ճահուկ-Վայք) («անուշ, քացր, հաճելի»՝ բավականություն արտահայտող **օչ** (< օշ («երանի») ձայնարկությունից), **փու** (Ճահուկ-Վայք), **փծ** (Վան), **փծի** (Պոլիս⁸) («ժանտահամ, կեղտոտ, զզվելի, տգեղ»՝ զզվանք արտահայտող **փու**(**ֆ**) ձայնարկությունից), **բրծո** (Ճահուկ-Վայք) («հորթ»՝ հորթին կանչելու **բրծո**՝**բրծո**՝ ձայնարկությունից), **բրծի** (Ճահուկ-Վայք, Խոյ⁹) («կով»՝ կովին կանչելու **բրծի**՝**բրծի**՝ ձայնարկությունից), **գրդո** (Ճահուկ-Վայք) («ուլ»՝ ուլին կանչելու **գրդո**՝**գրդո**՝ ձայնարկությունից), **գրդի** (Ճահուկ-Վայք) («այծ»՝ այծին կանչելու **գրդի**՝

⁵ Նույն տեղում:

⁶ **Հ. Աճառեան**, նշված աշխատանքը, էջ 5:

⁷ **Ա. Վարդանյան**, նշված աշխատանքը, էջ 274:

⁸ **Հ. Աճառեան**, նշված աշխատանքը, էջ 11:

⁹ **Հ. Աճառեան**, նշված աշխատանքը, էջ 6:

գրդի՝ ձայնարկությունից), **փըշօ** (Ճահուկ-Վայք, Վան) («կատվի ձագ»՝ կատվի ձագին կանչելու **փըշօ՝-փըշօ՝** ձայնարկությունից), **փըշի(կ)** (Վան, Խոյ, Ճահուկ-Վայք, Թավրիզ), («կատու»՝ կատվին կանչելու **փըշի՝-փըշի՝** ձայնարկությունից), **քըչօ** (Բայազետ¹⁰, Ճահուկ-Վայք) («շան լակոտ»՝ շան լակոտին կանչելու **քըչօ՝-քըչօ՝** ձայնարկությունից), **քուչի** (Թավրիզ, Խոյ, Ճահուկ-Վայք, Խաղիսաղ¹¹, Բայազետ) («շուն»՝ շանը կանչելու **քուչի՝-քուչի՝** ձայնարկությունից), **չօչօ, չօչօշ** (համապատասխանաբար «քուռակ», «ավանակ»՝ ավանակին քշելու **չօ՝շշ** ձայնարկությունից), **վուվու** (Վան) («սիրուն, գեղեցիկ»՝ հիացմունք արտահայտող **վո՛ւյ** ձայնարկությունից), **վավա** (Վան, Բայազետ), **ուֆ** (Ճահուկ-Վայք) («ցավ, ցավել, վերք, հիվանդություն, հիվանդանալ»՝ ցավ արտահայտող **վա՛յ, ու՛ֆ** ձայնարկություններից), **ճուճու** (Բայազետ, Վան, Մուշ, Կարին¹², Թավրիզ, Ճահուկ-Վայք), **ճծճծ** (Խոյ) («հավ, թռչուն»՝ հավերին կանչելու **ճո՛ւ-ճո՛ւ** ձայնարկությունից) և այլն:

2. Բնաձայնություններից առաջացած բառեր՝ **զընզըլ** (Ճահուկ-Վայք) («խաղալիք»՝ զընգոցի ձայնի նմանակումից), **ճընզըլ** (Ճահուկ-Վայք) («երաժշտություն, նվագարան, նվագել»՝ ճլնգոցի ձայնի նմանակումից), **դիջի** (Ճահուկ-Վայք) («ատամ»՝ ատամների կրճտոցի նմանակումից), **ն՞օ մն՞օ մ** (Ճահուկ-Վայք) («ուտել»՝ ծամելու ձայնի նմանակումից), **ֆըֆծ, փծհծ** (Թավրիզ), **ֆուֆու** (Ճահուկ-Վայք), **ուֆու** (Վան¹³) («ճաշ»՝ տաք ճաշը փչելու ձայնի նմանակումից), **լուլու** (Վան, Ճահուկ-Վայք) («մեզ, միգել (տղաների)» տղաների միգելու ձայնի նմանակումից), **չիշ(ի)** (Ճահուկ-Վայք) («մեզ, միգել (աղջիկների)»՝ աղջիկների միգելու ձայնի նմանակումից), **քըխ**

¹⁰ Վ. Կատվայան, *Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ*, Ե. 2016, էջ 43:

¹¹ Հ. Աճառեան, նշված աշխատանքը, էջ 11:

¹² Հ. Աճառեան, նշված աշխատանքը, էջ 8:

¹³ Հ. Թուրշյան, *Բառարան Վանի բարբառի*, Ե., 2007, էջ 146:

(Ակն¹⁴, Թավրիզ, Պոլիս, Մուշ, Խոյ, Կարին, Վան, Ճահուկ-Վայք) («վատ, ժանտահամ, կեղտոտ»՝ կոկորդը մաքրելու ձայնի նմանակումից), **խըշ** (Ակն), **խըռթ** (Պոլիս) («կտրել»՝ կտրելու ձայնի նմանակումից), **ճըռթ** (Պոլիս) («պատռել, պատռվել»՝ պատռվելու ձայնի նմանակումից), **կուկուլիկու** (Պոլիս), **կուկուլիկու** (Թավրիզ), **կուկքուկու** (Ակն), **ծուգուկու** (Ճահուկ-Վայք) («աքաղաղ»՝ աքաղաղի ձայնի նմանակումից), **հեփչու** (Պոլիս), **հ ° փչի** (Ճահուկ-Վայք) («փռշտալ»՝ փռշտալու ձայնի նմանակումից), **փօֆփօֆ** («շոգենամլ»՝ շոգենամլի արձակած ձայնի նմանակումից) (Պոլիս), **փուֆ** (Պոլիս), **փու** (Երևան) («հանգցնել»՝ փչելու ձայնի նմանակումից) (Պոլիս), **վուվու** (Բայազետ) («ավտոմեքենա»՝ ավտոմեքենայի ձայնի նմանակումից), **մե** (Պոլիս) («ոչխար»՝ ոչխարի ձայնի նմանակումից), **օլոլոլլնլո** (Այնթապ¹⁵) («տաք, կծու»՝ տաք, կծու ուտելիքի զգացողության ձայնի նմանակումից), **ըհ(ը)** (Պոլիս), **ըըն** (Ճահուկ-Վայք), **աան** (Ջուղա¹⁶), **° ° ն** (Թավրիզ) («կղել»՝ կղելու ձայնի նմանակումից) և այլն:

3. Բարբառային բառերի կրճատված-պարզեցված տարբերակներ, որոնք կարելի է բաժանել երկու ենթախմբերի՝

ա) մեծերի կողմից ստեղծված բառերի ենթաշերտ՝ **աջա** (Ճահուկ-Վայք) («ականջ»), **թ ° թիկ** (Բայազետ) («թաթիկ»), **թ ° թի** (Ճահուկ-Վայք) («թաթիկ»), **ծիծիկ** (Վան, Բայազետ, Պոլիս), **ծիձի** (Ճահուկ-Վայք) («ծիծ, ստինք»), **° չի** (Ճահուկ-Վայք), **չ ° չի** (Բայազետ) («աչք»), **ծաձա** (Ճահուկ-Վայք) («ծամոն»), **ծ ° ծ ° դ** (Վան), **ծածի** (Ճահուկ-Վայք) («ծաղիկ»), **ծաձի** (Ճահուկ-Վայք) («ձվածեղ»), **ծիծի** (Ճահուկ-Վայք) («ձի»), **բըլի** (Ճահուկ-Վայք) («բզեզ (բլոճ, միջատ»)), **պըլօ** (Ակն), **պըլն** (Վան) («միջատ, ոջիլ, ճանձ, որդ») և այլն.

¹⁴ **Հ. Աճառեան**, նշված աշխատանքը, էջ 11:

¹⁵ **Հ. Մեսրոպյան**, *Ածականական հոմանիշները հայերենի բարբառներում*, Ե. 2010, էջ 117-118:

¹⁶ **Վ. Տեր-Սուքեասեան**, *Բառարան Նոր Ջուղայի բարբառի*, Ե., 2016, էջ 9:

բ) մանուկների կողմից ոչ լիարժեք արտասանության հետևանքով ստեղծված բառերի ենթաշերտ՝ **ախցիկ** («աղջիկ»), **այչ** («արջ»), **բեյան** («բերան»), **ձուր** («ջուր»), **ցամից** («չամիչ»), **տատու** («կատու»), **թընել** («քնել»), **օկօր** («ոսկոր»), **հօլօք** («խելօք»), **կօլօխ** («գլուխ») և այլն:

Վերջինս տեղի է ունենում երեխաների կողմից որոշ հնչյունների ոչ լիարժեք արտասանության հետևանքով¹⁷, մասնավորապես՝ **բ, ռ** ձայնորդները արտասանվում են **յ**, հաճախ **ջ, ճ, չ** պայթաշփականները արտասանվում են համապատասխանաբար **ձ, ծ, ց**, իսկ **գ, կ, ք** հետնալեզվայինները՝ **դ, տ, թ**, հաճախ նաև տեղի է ունենում դժվար արտասանվող որոշ հնչյունների կրճատում:

4. Առանձին ուսումնասիրության արժանի, ըստ երևույթին՝ հայերենի բառապաշարի ավելի հին շերտերի բառեր՝ **տօտօ**, **տօտիկ** («ոտք»), **տուտուկ** («հետույք»), **կօկօ**, **կօկօլ**, **կուճիկ** (և), **կուջի**, **կօկօճ** («գլուխ»), **կօզօզ** («գայլ, գազան, հրեշ»), **փափա** («հաց»), **բու**, **բուվա** («ջուր»), **2 ° շուկ** («գեղեցիկ, սիրուն»), **ճուճ(ուկ)**, **ճուջ(ուկ)** («երեխայի արական սեռական անդամ»), **պըպօ** («տղա երեխա»), **շիշի** («գիրկ, շալակ, գրկել, շալակել»), **ճիժի**, **ճըզ** («կրակ, լույս, այրել»), **տիտի**, **տիտիկ**, **տիդի** («նստել»), **չուչու**, **չուչուկ**, **չուչիկ** («մանկան երկար գգեստ») և այլն:

Օրինակ, վերջին խմբին դասվող **փափա** («հաց») բառը, որ համատարած կիրառական է եղել պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր բարբառներում, Գևորգ Ջահուկյանը բխեցնում է հնդեվրոպական ***pap(p)a** արմատական բառից¹⁸: Կարծում ենք, որ հայ բարբառների մանկական բառապաշարում կրկին համատարած կիրառվող **մամա** («ուտել») բառն էլ ակնհայտորեն կարելի է բխեցնել հնդեվրոպական ***mam(m)a** արմատական բառից:

Հետաքրքրական է, որ որոշ բառեր էլ զարմանալիորեն համեմատելի են հայերենին ցեղակից լեզուների համապատասխան

¹⁷ **Հ. Աճառեան**, նշված աշխատանքը, էջ 13:

¹⁸ **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմության նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 275:

բառարմատների հետ. «քիթ» նշանակությամբ **թիթի** բառը (Ճահուկ-Վայք) թերևս համեմատելի է իտերերեն **titita** («քիթ»)՝¹⁹ բառի հետ, «երեխայի կռշիկ» նշանակությամբ **բաբուկ** բառը (Ճահուկ-Վայք)՝ պարսկերեն **papuś** («մաշիկ») բառի, «պաչ, պաչեյ» նշանակությամբ **մաչ** բառը (Ճահուկ-Վայք)՝ պարսկերեն **muč** («համբույր, պաչ») բառի, «երեխայի երկար զգեստ» նշանակությամբ **չուչիկ** (Տավուշ²⁰), **չուչու** (Վան, Ճահուկ-Վայք) բառերը՝ ռուսերեն **пушух** («կանացի երկար զգեստ»), **пушкан** («գեղջկական կանացի զգեստ») բառերի, «երեխայի արական սեռական անդամ» նշանակությամբ **ճուջու(դ)** (Ճահուկ-Վայք), **ճուջ** (Մուշ), **ճուճ** (Խոյ, Աստապատ²¹), **ճուճուկ** (Բայազետ, Երևան) բառերը՝ պարսկերեն **dudul** բառի, **կուկու** («տիկնիկ, մանկիկ») (Բայազետ, Երևան), **կուգու** («տիկնիկ, մանկիկ») (Ճահուկ-Վայք) բառը՝ ռուսերեն **кукла** («տիկնիկ») բառի, «ջուր» նշանակությամբ **բու** (Վան, Կարին, Ակն, Ճահուկ-Վայք), **բուա** (Խոյ), **բժվա** (Թավրիզ), **բմպու** (Պոլիս), **վու** (Մուշ, Խաղխաղ)՝ պարսկերեն **ab** («ջուր») բառի հետ և այլն:

Բնչպես նկատվում է, բարբառների մանկաբառերն իրենց մեջ ամփոփում են լեզվական հետաքրքիր իրողություններ, ուստի բարբառագիտական աշխատանքներում անհրաժեշտ է հնարավորինս մանրամասն անդրադառնալ նաև առանձին ուսումնասիրության արժանի այս բնագավառին:

Vardanyan Artak – Children's Vocabulary of Armenian Dialects.– According to the basics of occurrence, the words of children's vocabulary of Armenian dialects can be divided into the following groups: words arising from interjections (**uf** - "pain, hurt", **äch** - "sweet, pleasant", **akh(a)** - "beat"); words arising from onomatopoeia (**vuvu** - "car", (**f**)**ufu** - "hot food", **me** - "ram"); abbreviated-simplified versions of dialect words (**aja** - "ear", (**ch**)**achi** - "eye", **okor** - "bone"); words that have survived from the ancient layers of the vocabulary of the Armenian

¹⁹ J. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, 2001, s. 178.

²⁰ Մ. Մանուչարյան, *Բառարան Տավուշի միջբարբառի Վարազավանի խոսվածքի*, Ե., 2020, էջ 70:

²¹ Պ. Պողոսյան, *Աստապատ. արաքսամերձ հայաշխարհ*, 2005, էջ 92:

language, worthy of a separate study (**papa** - "bread" (comes from the Indo-European root word ***pap(p)a**), **titi** - "nose" (comparable to the word **tītita**, which has that the same meaning in the Hittite language), **bu(a)** - "water " (comparable to the word **ab**, which has the same meaning in Persian).

Варданын Артак – Детская лексика армянских диалектов.— По основам возникновения слова детской лексики армянских диалектов можно разделить на следующие группы: слова, возникшие от междометий (**уф** - "боль, болеть", **äч** - "сладкий, приятный", **ах(а)** - "бить"); слова, возникшие от звукоподражаний (**вуву** - "машина", **(ф)уфу** - "горячая еда", **ме** - "баран"); сокращенные-упрощенные варианты диалектных слов (**аджа** - "ухо", **(ч)ачи** - "глаз", **окор** - "кость"); слова, сохранившиеся от древних пластов лексики армянского языка, достойные отдельного исследования (**папа** - "хлеб" (происходит от индоевропейского коренного слова ***pap(p)a**), **тити** - "нос" (сравнимо с словом **tītita**, имеющим тот же смысл в хеттском языке), **бу(а)** - "вода" (сравнимо с словом **ab**, имеющим тот же смысл в персидском языке).

**ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇԵՐՏԻ ԲԱՌԵՐԸ ՄՅՈՒՆԻՔ-ԱՐՑԱԽ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՈՒՄ**

**(«Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք» բառիմաստային
խմբի համեմատական քննություն)**

Սյունիք-Արցախի բարբառային բառապաշարի՝ հնդեվրոպական առնչակցություն ունեցող բառաշերտը դեռևս համակողմանի ուսումնասիրության պահանջ ունի: Այս բնագավառում անուրանալի ավանդ ունեն Հ. Աճառյանը, Գ. Ջահուկյանը, Լ. Հովաննիսյանը¹ և ուրիշներ, որ փորձել են բացահայտել բարբառային բառապաշարի հնագույն շերտը, դրա առնչակցությունը գրաբարի հետ:

Այս և նման հարցերի ուսումնասիրությունը չի կարող ավարտված համարվել, և բարբառային տվյալների շարունակական հայտնաբերմամբ, դրանց քննությամբ ու զուգորդությամբ կարող են հարստանալ ոչ միայն հայերենի պատմական բառագիտությունը, այլև համեմատական լեզվաբանության մի շարք բնագավառներ:

Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքի բառապաշարի «հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք» բառիմաստային խմբում ընդգրկված հնդեվրոպական ծագմամբ բառերի գրեթե կեսը վկայվում է հայերենի տարբերակներում: Կ.Դ. Բաքի նույնանուն ցուցակում² ընդգրկված թվային նշաններով անուններից հայերենին հայտնի ձևերը լավագույնս քննվել են Գ. Ջահուկյանի կողմից (գլխավոր և ավելի մանր

¹ **Հովհաննիսյան Լ. Շ.,** *Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի հնագույն շերտերը*, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 2000, էջ 117-122:

² **Buck C. D.,** *A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*, The university of Chicago press, Chicago & London, 1988, p. 392 (392-454).

բաժանումներով, միևնույն թվահամարի տակ տրվող հոմանիշներով հանդերձ)³: Դրանցից որոշների ծագումնաբանական հարցերը մնում են անկախ՝ **ոստայն, կտաւ, թաղի-ք**, բարբառային՝ **սերեկ, յեռում** և այլն: Ավելացված հինգ բառերից, որ չեն վկայվում Կ. Բաքի ցուցակում՝ **ցլկտել, մալանչ, յեռում** || **յերիւմ, ծիկ, գինդ**, Սյունիք-Արցախի բարբառախմբում վկայվում են **ցլկտել, մալանչ, կծիկ** բառերը: Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ բարբառային հնագույն շերտին առնչվող բառային տարբեր միավորներ առանձնակի քննություն են պահանջում:

1. Բառեր, որ բացակայում են Կ. Բաքի և Գ. Ջահուկյանի ցուցակներում:

«Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք» թեմատիկ խմբում թերևս կարելի է ընդգրկել բարբառախմբի **կուղ > կըղ-ան**⁴ բառը, որ հանդիպում է գրաբարում **կուղ՝ *gu-lo-** || ***geu-** «ծոել, կամար կազմել» արմատից⁵: Գրաբարում վկայվում է «ծալ, կրկնված կամ ոլորք մասանց զիրերօք, հիւսք, մանուած» իմաստներով⁶, իսկ հայերենի բարբառներում ատկա բազմաթիվ իմաստներից՝ «1. ոլորված և հյուսված իրի ամեն մի թելը, հյուսք, 2. տրեխի եզրերին քաշված փոկի երիզը, 3. սամիի փոկ, 4. կարթին անցկացրած մագե լար, 5. ուրիշ նյութի մեջ խառնված նյութ» և այլն Սյունիք-Արցախում գործածվում է **կըղան**-ը՝ «1. փափուկ կաշվից հաստ

³ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987, էջ 211 (այսուհետև՝ Ջահուկյան ՀԼՊ):

⁴ Հ. Աճառյանը Վանում նշում է նույն բառը՝ «արորի ինչ-որ մաս» իմաստով (**Աճառեան Հ.**, *Հայերեն գաւառական բառարան*, Լազարեան ճեմարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 578 (այսուհետև՝ ՀԳԲ):

⁵ **Ջահուկյան Գ.**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, «Աստղիկ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 426 (այսուհետև՝ ՀՄԲ):

⁶ **Աւետիքեան Գ., Միւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ.**, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հատ. I, Տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1836, էջ 1122:

պարան, 2. հնց. գութանը, սայլը լուծին միացնելու մասը»: Հենց այս արմատից ենք բխեցնում գրաբարի **կակուղ** բառը՝ որպես բարդության տեսակ՝ **կուղ-կուղ > կա-կուղ (> կըկղել)** «1. փափուկ, 2. ոլորվող, ճկվող, 3. փխբ. հաշտ, համերաշխ»: Ս. Գրքում հիմնականում հանդիպում է «1. փափուկ, 2. ճկվող» իմաստներով. «Երբոր նորա ճղերն արդեն **կակուղացել են**» (Մատթեոս 24:32), «...**կակուղ** խօսքեր...» (Յոբ 41:3), «...ձեթիցն աւելի **կակուղ** են...» (Մաղմոս 55:21) և այլն: Բարբառախմբում կան բազմաթիվ բարդություններ՝ **կըկըղամես, կըկը/ուղիրըես, կըկըղլմագմ, կըկըղ-կակօղ || կակուղ-կակուղ, կըկըղցնել, կըկըղօթուն, կըկըղօտել** և այլն: Հին հայերենի՝ թեմատիկ խմբում ընդգրկված **դերձակ** բառը դրվում է միջին պրակ. երրորդական ձևից՝ **darzak**⁷: Բարբառախմբում լայն կիրառություն ունի նույնիմաստ պրակ. **դսնրգի darzi /دزجی/** բառը: Հնչյունական և իմաստային առումով մոտ է բարբառախմբի **արց**՝ «հյուսվածքի սկսելը, սկիզբը» արմատը, սակայն հեղինակները⁸ տարբեր նախաձևեր են դնում՝ ***dherg'h - դե/արձ-** և ***arg'h – արց || անրց**: Գ. Ջահուկյանը վերապահությամբ (?) է վերականգնում **արց (<*արձ)**⁹ արմատի հնդեվրոպական տարբերակը. հնարավոր է արդյոք ձևիմաստային մթագնում կրած լինի: Այսուհանդերձ, ենթադրում ենք՝ այս բառիմաստային խմբին պետք է ավելանա միայն Սյունիք-Արցախում հանդիպող **արց > արցիլ** արմատը, եթե ընդունում ենք Հ. Աճառյանի գուգահեռած հուն. տարբերակը՝ **ἀρχέω** «սկսել»¹⁰, հմմտ.՝ **ἀρχω**, բայական ձևը՝ **ἀρξαι** «լինել առաջինը, սկսել» և այլն¹¹:

⁷ **Աճառյան Հր.,** *Հայերեն արմատական բառարան*, Երևանի համալսարանի հրատ., հատ. II, Երևան, 1926, էջ 656 (այսուհետև՝ ՀԱԲ):

⁸ ՀԳԲ 155, **Ջահուկյան Գ.,** *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 293 (այսուհետև՝ ՀԲՆ):

⁹ ՀԲՆ, էջ 293:

¹⁰ ՀԳԲ, էջ 155:

¹¹ Այս մասին տե՛ս՝ **Frisk H.,** *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, band I, Carl Winter - Universitätsverlag, Heidelberg, 1960, p. 159.

2. Կասկածելի ստուգաբանությամբ բառերի քննություն

Գ. Ջահուկյանի կազմած ցուցակում հարցականով են դրվում 9 բառ, բայց այստեղ կքննենք այնպիսի միավորներ, որ հնարավոր տարբերակներ կարող են ունենալ բարբառային բառապաշարում:

Թաղիք բառի փոխարեն բարբառախմբում առավելապես տարածված է **քէչա**, որի ծագումը վերագրում են թյուրքերենին¹². հմմտ.՝ **կաճ || կայճ** «1. թաղիք, 2. նուրբ» և թյուրք. **keçe** «թաղիք»: Բառի գրավոր վկայությունը հայերենում ավելի հին է. «...քանզի հարեայ նիզակաւ՝ ճախր առնոյր **կաճեայն**»¹³, «Եւ զօրագլուխն ոմն անարի հսկայ ի տիգաւորացն վառեալ թաղեաւ **կաճեայ**՝ շահատակեր ի մէջ պատերազմին առ Օշական առապարան»¹⁴, մինչդեռ Ս. Նիշանյանը, հավանաբար հիմք ընդունելով բառի՝ 11-րդ դարում հին թյուրք. վկայությունը, **keçe**-ն ընդգրկում է թյուրքերենից հայերենին անցած փոխառությունների շարքում¹⁵: Թե՛ Աճառյանը, թե՛ Գ. Ջահուկյանը այն համարում են չստուգաբանված¹⁶: Սյունիք-Արցախի բարբառախմբում առկա **կէճ || կէճ** բառի իմաստային տարբերակները՝ «1. թաց, 2. ճկուն, 3. փափուկ, 4. դալար, 5. փոխ. փափկասեր, վավաշոտ» հուշում են, որ այն հին հայերենի **գէջ || գէճ** արմատի բարբառային տարբերակն է՝ **գ > կ/կյ և ջ/ճ > ճ** փոփոխություններով՝ «...հատիկը չօր, կյա՛րին **կէճ**», «**կէճ** փաղ, տախտակ», «կաշին **կէճացալ** ա» և այլն, որի նախաձևն է՝ ***gʷoidh-**, հմմտ.՝ սլով. **židěk** «1. հեղուկ, 2. ջրալի, 3. ճկուն, դյուրաթեք», ռուս. **жидкий** «1. ջրալի, 2. ճկուն» և

¹² **Սարգսյան Ա. Յու.**, *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, Արցախի պետական համալսարան, Երևան, 2013, էջ 810 (այսուհետև՝ ՂԲԲ):

¹³ **Խորենացի Մ.**, *Պատմութիւն հայոց* (աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի), Արագածոտիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի, Տիֆլիս, 1913, էջ 266:

¹⁴ **Կաղանկատուացի Մ.**, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1983, էջ 37:

¹⁵ <https://www.nisanyansozluk.com/?k=ke%C3%A7e&lnk=1>:

¹⁶ ՀՄԲ, էջ 377, ՀՄԲ II, էջ 497:

այլն¹⁷: Ավելի հավանական է, որ թյուրք. **keçe** բառը փոխառվել է Սյունիք-Արցախ բարբառախոսում ձևավորված տարբերակից¹⁸: **Կեճ** բառը այս խմբում չենք ընդգրկում:

Գալով **թաղիք** բառին՝ կարծում ենք, որ **թառիզ** || **թառիք** «ձիու վրա՝ թամբի տակ գցվող թաղիքե ծածկոց» իմաստով բառի հիմքում հենց **թաղիք** արմատն է: Բարբառախոսից **թաղիք** բառը անցել է արևելյան թյուրքերենի խոսվածքներին, ապա թյուրքական ձևով փոխանցվել բարբառախոսին՝ պահպանելով իմաստը՝ «թաղիք», հմտ.՝ **tərlik** «1. թամբի տակից դրված թաղիք, 2. նախկինում տարեց տղամարդկանց գլխարկի տակից դրվող կտոր, 3. կոշիկների ներսից դրվող գործվածք»¹⁹: Ընդ որում՝ **թաղիք** բառի վերջադիր **ի-ք (իք)**-ի համաբանությամբ գործածվել և թյուրմբմբովել է թյուրք. **-lik** ածանց՝ **tər-lik (-իք > -lik)**, որովհետև ծագմամբ թյուրքերենում գործածվող **tər** «քրտինք, թորած գոլ հեղուկ» արմատը, կարծում ենք, առնչություն չունի բառի նշանակության հետ, որ բխեցնում են՝ **ter > terlik** «քրտնոդ, թաղիք»²⁰:

Սառել բառը լայն տարածում ունի հայերենի բարբառների մեծ մասում (Ար. Թբ. Շլվ. Տգր.)՝ «1. սարքել, լարել, 2. նետել, գցել, 3. դուրս ցայտել, 4. մանել, 5. նետել հեռու գցել, 6. մեկնել, երկարել»²¹ իմաստներով: Սյունիք-Արցախում բառը նույնպես բազմիմաստ է՝ «1. լարել, 3. պատրաստ պահել, 3. նախապատրաստել որևէ գործ»: Հ.-Է. Ժառանգորդ մյուս լեզուներում արմատը բազմաթիվ իմաստներ է ձեռք բերել, հմտ.,

¹⁷ Այս մասին տե՛ս՝ ՀԱԲ I, էջ 550-551:

¹⁸ Քիչ հավանական է նաև սանսկրիտից թյուրքերենին անցած լինելը (այս մասին տե՛ս՝ **Eyuboğlu İ. Z., Türk dilinin etimoloji sözlüğü**, ikinci besin, Sosyal yaymlar, İstambul, 1988, s. 393.

¹⁹ Այս մասին տե՛ս՝ *Azərbaycanca dilinin izahlı lügəti*, cild 4, «Տերգ-գր», Бақи, 2006, s. 324.

²⁰ <https://www.nisanyansozluk.com/?k=terlik&lnk=1>:

²¹ *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2001-2012, էջ 258:

օր.՝ անգլ.՝ **spin-to spin** «պտուտքում, մանեղն, վայրէջք, արագ թափում: Մանեղ, հիւսեղ, ոլորեղ, դարձնեղ, պտուտքեղ, գործեղ, զոգաւորեղ, երկնցնեղ, վատնեղ: Պտուտքիլ, ոլորեղ, յարդարեղ, ցայտիլ»²² և այլն: Բարբառախմբում **սափեղ**-ը մասնավոր իմաստներից բացի ընդհանրական նրբիմաստներով է ծանրաբեռնված և կարող է գործածվել տարբեր բնագավառներում, այդ թվում՝ «ինչ-որ իր սարքեղ, նախապատրաստել մի բանի համար», օր.՝ «Քանդիրը **սափալ էմ**, վեր քիցեմ վիզը», «Մաղ կօրծիքնին **սափաձ-պաղրասա ա**, կարանք սըքըսէնք» և այլն: Նշված իմաստներով գործածությունը, կարծում ենք, կարող է հիմքեր ստեղծել հ.-ե. ***k'ar-** արմատի մի տարբերակը համարելու համար՝ «մանեղ», այլն՝ «կապ, հյուսվածքի թել, հյուսեղ, կապեղ»²³: Այս ամենով հանդերձ, սակայն, առանձին «մանեղ» իմաստով չի հանդիպում:

Ստուգաբանական տեսանկյունից լիարժեք տվյալներ չունի Գ. Ջահուկյանի կողմից այս խումբ բերված **ցլկտեղ** «(հագուստը) մաշեղ, պատառոտեղ» բառը, որ հայերենի բարբառներից նշվում է Եվդ. Սբ.՝ **ցլկտեղ** «անընդհատ օգտագործելուց մաշվել»: Հայերենի մի շարք բարբառներում **ցլեպ || ցլեփ** (Արցախում՝ **ցլեփ || ցլըփ**²⁴ > **ցլըփ տալ** «փայտից, քարից, ապակուց և այլ իրերից մանր կտոր պոկվել») «շուղ, ծեղ» բառի դիմաց Գորիսում կա **ցիլանգ || ցիլանք**, որ նշանակում է ոչ միայն «փայտի, ապակու, մետաղի ծեղ», այլև «մաշված կտոր, կտորի կտորտանք, կտորի մաշվածությունից մնացած թելերը»: Արցախում և Սյունիքում հանդիպում է նաև **ցլընք/զցլընք/զօտեղ** «իրի կտորտանքները, այլև ջրի շիթերը, պղպջակները թռչկոտել, այսուայնկողմ ընկնել»: Բարբառային բառերի ձևի և իմաստի բաղդատումից կարելի է եզրահանգել, որ վերոնշյալները ծագում են հ.-ե. ***(s)k'el-** «կտրել» արմատից²⁵:

²² Գույումձեան Մ. Կ., *Ընդարձակ բառարան անգլիերենէ հայերեն*, Կ. Տօնիկեան եւ Եղբայրք, Պէյրույթ, 1981, էջ 1104:

²³ ՀԱԲ IV, 187-188:

²⁴ ՂԲԲ, էջ 748:

²⁵ Հնդեվրոպական զուգահեռները կարելի է տեսնել՝ Pokorny J.,

Ոստայն «բանվածք» բառը բարբառախմբում ունի **վեստան** տարբերակը՝ «1. ջուլիակի կամ գորգագործի հաստոց, 2. գործած թելերի ցանցը»: Յուցակներում չընդգրկված, բայց բարբառախմբում վկայվող **հոտնը** «մետաքսյա փայլուն զգեստ» բառը մնում է չստուգաբանված:

Գրական համարվող որոշ միավորումներ բարբառախմբում վկայված չեն, ինչպես՝ **գեղմ**, փոխարենը՝ **մօրթի** և այլն: **Զ-գեստ** բառը մուտք չի գործել բարբառախմբում, փոխարենը մասնավոր կամ ընդհանրական իմաստով փոխառություններ կան, ինչպես՝ **լրբաթ** || **լրբաս** || **լրպաստ** «հագուստ, հանդերձանք» պրս. **lebas** / **لباس** / և այլն: Առավել տարածված է **ջօր** բառը, որի հ.-ե. առնչակցությունը անստույգ է:

3. «Հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք» բառիմաստային խմբի համադրական աղյուսակ²⁶

Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I. bend, München: Francke Verlag, Bern, 1959, p. 923, նոստրատիկ հիմքերը՝ **Համբարձումյան Վ., Հայերենի տվյալների ընդգրկումը նոստրատիկ լեզուների համեմատական բառարանի մեջ և հետագա ուսումնասիրության խնդիրը**, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, 2011, էջ 154:

²⁶ Կ. Բաքի բառիմաստային խմբի հիման վրա կազմած աղյուսակում մզեցված են հայերենում առկա թվային նշանակումներով բառերը, իսկ բացակայող միավորները աղոտ են: Ամբողջ աղյուսակում բառերի կամ բառամիավորումների բացակայությունը դրվում է բացասական նշանով (-), առկայությունը՝ դրական նշանով (+): Գ. Ջահուկյանի ցուցակում ընդգրկված բառերը գրելիս հիմնականում հավատարիմ ենք մնացել հեղինակի գրելաձևին: Սյունիք-Արցախ մասում նշվում է բարբառային ձևերի մեկական օրինակ արմատական կամ բաղադրյալ ձևերով: Հարցականով (?) նշումներ չկան աղյուսակում. դրանք համարվել են ստուգաբանորեն հ.-ե. առնչակցություն ունեցող բառեր և ընդգրկվել են ցուցակում: Աղյուսակը ավելորդ չծանրաբեռնելու, ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով չեն ընդգրկվել հ.-ե. վերականգնվող արմատները: Դրանք ըստ անհրաժեշտության բերված են տեքստում:

Սույն ուսումնասիրության շրջանակում կազմել ենք համադրական աղյուսակ, որտեղ նախորդ ուսումնասիրությունների զուգորդությամբ փորձել ենք վերհանել թեմատիկ խմբում ընդգրկվող բառերի տեսակարար կշիռը Սյունիք-Արցախ բարբառային տարածքում: Իհարկե, ներկայացվող ցուցակը կատարյալ չէ ու չի կարող լինել վերջնական: Հնդեվրոպական ծագմամբ կամ առնչակցությամբ բառերի քննությունը բարբառային բառապաշարում՝ ըստ թեմատիկ խմբերի, նոր փորձ է պատմական բառագիտության, բարբառագիտության բնագավառում և կարող է օգտակար լինել պատմահամեմատական բառագիտության որոշ հարցերի լուսաբանման համար:

Ըստ Կ. Բաքի	+/-	Ըստ Գ. Զահուկյանի	Սյունիք-Արցախ
6.11. to Clothe, Dress	+	6.11. Ագանիմ < Զ-գենում, գենալ	Հրքքրնել Կենալ
-	+	6.111. Յլկտել	ցիլանգ
6.12. Clothes,	+	6.12. Զ-գեստ	-
6.13. Tailor,	-	6.13. Դերձակ, դերձակուհի	-
6.21. Cloth	+	6.21. Հեն-ք	Հենքիլ
		Անկուած	-
		Ոստայն	Վէստան
6.22. Wool	+	6.22. Ասր	-
		Բուրդ	Պոփթ
		Գեղմ	-
-	+	6.221. Մալանչ	Մալանչ
6.23. Flax, Linen	+	6.23. Կտաւ	Կըտավ
6.24. Cotton	-	6.24. Բամբակ	-
6.25. Silk	-	6.25. Մետաքս	-
6.26. Lace	-	6.26. Ժանյակ	-
6.27. Felt	+	6.27. Թաղիք	Թաղիք
6.28. Fur	-	6.28. Մորթ	-
6.29. Leather	+	6.29.- Կաշի	-

		Սերեկ	-
6.31. to Spin	+	6.31. Սարեկ	Սարեկ
6.32. Spindle	+	6.32. Իլ(իկ)	Իլիկ
6.33. to Weave	+	6.33. Գործեմ	Կործեկ
		Հանում (հենում, հինում)	Հինեկ
-	+	6.331 Ցեռում	-
		Յիրեմ	-
		Ստեծ	-
		Ստորի	-
		Շիւ	-
6.34. Loom	-	6.34. Ջուլիակ	-
6.35. to Sew	-	6.35. Կարեկ	-
6.36. Needle	+	6.36. Ասեղ	Ասեղ
6.37. Awl	+	6.37. Հերիւն	-
6.38. Thread	+	6.38. Թել	Թիւ թել
		Առ-էջ	-
-	+	6.381. Կծիկ	Կըծեկ
		Կլ-ոք	-
6.39. to Dye	+	6.39. Տոգորեմ	-
6.41. Cloak	+	6.41. Աւթոց	-
6.412. Overcoat	-	6.412. Վերարկու	-
6.42. Woman's	-	6.42. Կանացի զգեստ	-
6.43. Coat	-	6.43. Վերարկու	-
6.44. Shirt	-	6.44. Վերնաշապիկ	-
6.45. Collar	+	6.45 Աւձի-ք	-
6.46. Skirt	-	6.46. Փեշ	-
6.47. Apron	-	6.47. Գոգնոց	-
6.48. Trousers	-	6.48 . Տաբատ	-
6.49. Sock,	-	6.49. Գուլպաներ,	-
6.51. Shoe	+	6.51. Աւո	-
6.52. Boot	-	6.52. Կոշիկ	-
6.53. Slipper	-	6.53. Հողաթափ	-

6.54. Cobbler,	-	6.54. Կոշկագործ, կոշկակար	-
6.55. Hat, Cap	-	6.55. Գլխարկ, գլխարկ	-
6.57. Belt, Girdle ²⁷	-	6.57 Գոտի	-
6.58. Glove	-	6.58. Ձեռնոց	-
6.59. Veil	+	6.59. Տեռ	-
		Քաղ	Քող
6.61. Pocket	-	6.61. Գրպան	-
6.62. Button	-	6.62. Կոճակ	-
6.63. Pin, Brooch	-	6.63. Քոբոց, բրոշ	-
6.71. Adornment	+	6.71. (Զ-) արդ	Զորթարեկ
-	+	6.71.1. գինդ	-
6.72. Gem, Jewel	+	6.72. ակն	Ակ
6.73. Finger Ring	+	6.73. Մատանի	Մշտանի
6.74. Armband,	-	6.74. Թնկապ, ապարանջան	-
6.75. Necklace	-	6.75. Վզնոց	-
6.81. Handkerchief	-	6.81. Թաշկինակ	-
6.82. Towel	-	6.82. Սրբիչ	-
6.83. Napkin	+	6.83. Անձեռոցիկ	-
6.91. Comb	-	6.91. Սանրել	-
6.92. Brush	-	6.92. Խոզանակ	-
6.93. Razor	+	6.93. Ածելի	Ծիլի
6.94. Ointment	+	6.94. Աւծ	-
6.95. Soap	-	6.95. Օճառ	-
6.96. Mirror	-	6.96. Հայելի	-

Այսպիսով՝ Կ. Բաքի կողմից ներկայացված «հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք» բառիմաստային խմբի 56 թվային նշանակումով բառերին Գ. Ջահուկյանը ավելացրել է 5-ը՝ 61: Ընդհանուր առմամբ՝ թվային նշանակումով 61 բառից՝ առանց հոմանիշների, հայերենում վկայվում է 29 բառ, որը կազմում է 48 %-ը: Հոմանիշները ներառյալ՝ 42 բառ

²⁷ Կ. Բաքի մոտ բացակայում է 6.56-ը:

ունի հնդեվրոպական առնչակցություն:

Սյունիք-Արցախ բառապաշարում թվային նշանակումով 61 բառից առկա է 16-ը՝ առանց հոմանիշների, որ կազմում է 26 %-ը:

Հոմանիշներով հանդերձ՝ 42 բառից բարբառախմբում հնդեվրոպական առնչակցություն ունի 21 բառ, որին էլ ավելացրել ենք 2 բառ, որ չեն ընդգրկվել վերոնշյալ ցուցակներում՝ **արց, կու(ը)ղ-ան**, ընդհանուր՝ 23 բառ՝ **հըքցընէլ, կէնալ, ցիլանգ, հէնքիլ, վէստան, պուրթ, մալանչ, կըտավ, թաղիք, սաւրէլ, իլիկ, կօրծէլ, հինէլ, ասէղ, թիլ, կըծէկ, քօղ, զըրթարէլ, ակ, մըտանի, ծիլի, արց, կըղան**, որ կազմում է 55 %-ը:

Kumunts Mher - Words of ancient layer in Syunik-Artsakh dialectical vocabulary (“clothing, personal decoration and care” semantic group’s comparative examination) – Dialectical vocabulary of Syunik-Artsakh is rich with the words with Indo-European connections. Most of the words in the semantic group of “Clothing, personal decoration and care” are found in the dialectical area – **հըքցընէլ (hqcnel), կէնալ (kenal), ցիլանգ(tsilang), հէնքիլ (henqil), վէստան (vestan), պուրթ (purt), մալանչ(malanch), կըտավ (ktav), թաղիք(taghiq), սաւրէլ (sarel), իլիկ (ilik), կօրծէլ (kortsel), հինէլ (hinel), ասէղ (asegh), թիլ (til), կըծէկ (ktsek), քօղ (qogh), զըրթարէլ (zrtarel), ակ (ak), մըտանի (mtani), ծիլի (tsili), արց (arts), կըղան (kghan)**, which makes up 55% of the total words in the thematic group. Some of the examined words in the thematic group were passed from the dialectical area to Turkish, such as **կէճ (qetch) > keçe, թաղիք (taghiq) > tərlik > թսւմիզ (tarlig).**

Кумунц Мгер - Древнего пласта слова в сюникско-арцахской диалектной лексике (сравнительное исследование семантической группы «Одежда, предметы личного пользования и уход»)

Лексика сюникско-арцахского диалекта богата словами индоевропейского происхождения.

Большинство слов семантической группы «Одежда, предметы личного пользования и уход» встречается в диалектной лексике: **հըքցընէլ**

(хыкцынел), կէնալ (кенал), ցիլանգ (циланг), хենкил (хенкил), վեստան (вестан), պուրт (пурт), մալանչ (маланч), կրտավ (крав), թաղիք (тахик), սարել (сарел), իլիկ (илик), կործել (корцел), հինել (хинел), ասեղ (асех), թիլ (тил), կրծել (кчек), բող (бох), զրրթարել (зыртарел), ալ (ак), մրտանի (мытани), ծիլի (цили), արց (ари), կրդան (кыхан), которые составляют 55% от общего количества слов в тематической группе. Некоторые из слов, рассмотренных в тематической группе, перешли из диалектной области в турецкий, например: կէճ (кеч) > keçe, թաղիք (тахик) > tərlik > թաղիգ (тарлиг).

Grigoryan Gohar (RA, ISEC NAS RA)
Lusine Movsisyan (RA, Applicant at the Institute of Oriental Studies)

**THE IMPORTANCE OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE,
AZERBAIJANI IN PARTICULAR, AS A COMPONENT OF
ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF
ARMENIA**

Abstract

It is evident that in the 21st century- the era of Information Age, conflicts between the states often deviate from the traditional military nature, gaining an entirely new form and content: informational, psychological, economic and various other wars.

Concerning wars on the information platform, the knowledge of a foreign language is mostly used in the modern era. The mastery of a language other than one's mother tongue is beneficial. The link between languages and national security is not new, but it has attracted increasing attention in the 21st century when hostilities are already visible in the media. To better understand the connection between mastering a foreign language and, in particular, ensuring national security in the Republic of Armenia, we have conducted several studies, referred to the Azerbaijani media, as well as the promotion of Azerbaijani language teaching in the Republic of Armenia.

Introduction

The term "National Security" (hereinafter referred to as the NS) was first officially used by the 26th President of the United States, Theodore Roosevelt. In 1901 he equated NS with national interests in Congress and declared that NS was a national interest promoted by statesmen and politicians and enshrined in the relevant instruments. When we analyze the concept of NS, we should start with the links that are between the internal and international dynamics of the State, how the latter relates to the two functions performed and depends on the security of the country in question.

Speaking about NS, we can not overlook the importance of foreign languages as an essential element in ensuring safety. The relationship between languages and NS is not new, but it has received increased attention in the security-conscious early years of the twenty-first century. The need for language (communication) in NS is crucial, but also nuanced.

In order to understand the role of a foreign language in the context of ensuring NS, we consider it necessary to review the work carried out in Armenia from the point of view of teaching and learning languages of strategic importance, in particular Azerbaijani. The purpose of the article is to explore the NS concept and consider the knowledge of foreign languages as a key element of ensuring NS. In this context, to assume the Nagorny Karabakh conflict and also study the activities

of Armenian-language websites operating in the Republic of Azerbaijan. Given the above, we have set the following objectives:

- To examine the concept of national security and its problems;
- To consider the psychological security of Nagorno-Karabakh conflict and expression of a new stage in the media sector,
- To emphasize the importance of a foreign-language knowledge in the context of ensuring national security,
- To identify the activities of Armenian language websites in Azerbaijan,
- To discuss the importance of teaching Azerbaijani, in terms of security.

Scientific Novelty

The multi-layered nature of the chosen topic implies systematic study. Accordingly, we have recorded the following results containing scientific novelty. The article attempts to study the activities of Armenian-language sites operating in Azerbaijan and to identify misinformation disseminated through them.

- For the first time in Armenia, the role of knowing the Azerbaijani language in the context of ensuring NS was studied.
- We referred to the anti-Armenian misinformation disseminated by Armenian-language websites operating in the Security System,
- We have examined the work done in Armenia, Azerbaijani study and training perspectives.

The concept of national security and its problems

Before World War II, security was synonymous with defence or protection. In 1947 the United States passed the "National Security Act"¹ and established the National Security Council, which began to coordinate the activities of all security agencies.

The process of ensuring NS is quite complicated and intertwined with the modernization of several systemic problems. Although different countries have defined different formulations for NS, the definition of the Law of the Republic of Armenia "On National Security Bodies" can be considered acceptable and general. The National Security of the Republic of Armenia is such a state of State and public where the security of persons, public and the State, territorial integrity, sovereignty, constitutional order, normal economic development of the country, protection of material and spiritual values of the public, rights and freedoms of citizens, as well as protection of the environment from internal and external threats, is ensured². Threats to NS are defined as events, actions, or the absence thereof, that

¹ Ref book, 1947 National Security Act, <https://dni.gov/index.php/ic-legal-reference-book/national-security-act-of-1947>.

² Law of the Republic of Armenia on National Security Bodies (with amendments to March 23, 2018), Article 1

may threaten the existence of the Armenian State, society, family or individual. Such threats may emanate from domestic (internal threats) or foreign (external threats) sources³.

When talking about the NS issue, it is worth emphasizing several levels, the most important of which are regional, national and individual levels. Regional security includes the absence of threats to the nations, peoples and States of the region. It is due to the balanced establishment of peace in the States of the region. State security, perhaps the most important, encompasses several areas, including the economic, political, cultural and social fields. State security means, first of all, the absence of a threat to the territory, the population, the system of government. The State is a priority in the NS system. Not only does the State express national interests but also guarantees their implementation through the legislative, executive and judicial authorities.

Along with the development of global processes, the issue of NS has become increasingly urgent. In the era of globalization, new threats are rising; new challenges are emerging, that require not only the protection of individuals, the society, State from traditional threats and dangers, but also the identification, prevention, mitigation, elimination and removal of threats towards the new generation capable of depriving them of their basic material and spiritual values and to harm, limiting the possibilities of development.

The process of globalization itself and the establishment of the new global world order is a challenge to NS. The situation arises when the former tools and methods of ensuring NS lose their relevance and effectiveness or are seen as rudimentary (residual) forms of totalitarian or authoritarian systems and as a threat to democracy, civil society or national society. As the well-known Russian political scientist, Doctor of Political Science D. Tsybakov mentions; “Even the governments of developed countries openly acknowledge their power over the most dangerous problems and threats posed by the globalization process”⁴.

Psychological security in the context of the Karabakh conflict

Psychological security is one of the components of the country's security system. The goal of ensuring psychological safety of the country is to neutralize the psychological sabotage of the enemy, providing stability and a healthy moral -

https://www.sns.am/file_manager/OrensdrutyunRUEN/HH%20oreng%20AATs%20marmineri%20masin_ENG.pdf.

³ National Security Strategy of RA, https://www.files.ethz.ch/isn/155589/Armenia%20National%20Security%20Strategy%2007_eng.pdf.

⁴ D. Tsybakov, *The militarization of politics and national security of Russia*, Oryol 2008, p. 53.

psychological atmosphere in the country.⁵ It should be noted that countries are in a constant psychological struggle to preserve their interests. The psychological battle aims to change the attitudes of the enemy country population in the desired direction, to make people as manageable as possible, to disturb people's mental balance. The main aim of ensuring the psychological security of the country is to prevent the realities mentioned above, provide a stable environment for fighting against the enemy and prepare a healthy society. In the context of the Nagorno-Karabakh conflict, referring to the term 'Psychological Security', it should be noted that in recent years psychological attacks by Azerbaijan testify that Azerbaijan is preparing to unleash a new war. It should be noted that even today, the nationalist statements of the Aliyev clan psychologically prepare Azerbaijani society for a victorious battle. In order to ensure the psychological security of the RA and the Republic of Artsakh, it is first necessary to identify and neutralize the psychological actions of the enemy.

The methodological basis for ensuring psychological security of Armenia should be the inevitability of war, as well as the undeniable fact that the Republic of Armenia, as the guarantor of the safety of Nagorno-Karabakh⁶, was the object of a psychological war in Azerbaijan after the ceasefire in 1994. The ceasefire presupposes an unresolved conflict. The main task facing a country enjoying a truce is to prevent a new war and to impose peace on the enemy. The external threat to Armenia and Artsakh will be permanent. A clear awareness of the inevitability of this reality must be at the core of Armenian statehood and the organization of all public life.

On May 12 1994, an indefinite agreement on the cessation of hostilities between the Republic of Azerbaijan, the Republic of Armenia and the Republic of Nagorno Karabakh, signed by the Russian Federation, entered into force⁷. This agreement has practically become the basis for the establishment of a ceasefire in the conflict zone. Even after the established ceasefire, the Republic of Azerbaijan is continuously violating the ceasefire regime. Speaking about the tension in the border situation in 2015, the spokesman of the Ministry of Defence of the Republic of Armenia, Artsrun Hovhannisyan, noted that there was no other ceasefire

⁵ *RA Security in the context of regional military-political processes*, YSU Institute of Armenian Studies, Yerevan, 2013, p.64.

⁶ The so-called artificial State of Azerbaijan, created in 1918, expressed territorial claims to the historical Artsakh province of Artsakh (Nagorno-Karabakh is a mountainous part of Artsakh), massacres and ethnic cleansing of the Armenian population, such as the 1991-1994 (ceasefire was signed in 1994) and 2016 wars. Currently, the war continues in the field of subversive-intelligence, informative-technological, propaganda, information-technical (cyberspace), and there is a danger of renewed hostilities

⁷ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Artsakh, <http://www.nkr.am/hy/news/2019-05-29/Article-by-Masis-Mayilian>.

between Armenia and Azerbaijan⁸. Until 2016, Azerbaijan was actively pursuing aggressive actions, which resulted in military actions unleashed on the night of April 1, 2016.

The amount and intensity of the attacks, the number of used military equipment and manpower, as well as the statements of the Azerbaijani authorities, show that the April events were nothing but pre-planned military aggression. At a meeting of the Security Council on April 2, Ilham Aliyev accused the Armenian side of violating the ceasefire and provocations on the front line. He noted that the right of peoples to self-determination must not violate the territorial integrity of the countries mentioned in the Final Act of Helsinki⁹. This again was to prove that Azerbaijan adheres to the military way of solving the problem.

Azerbaijan sought to seize the whole territory of Artsakh, in an attempt to resolve the conflict by use of force in Nagorno-Karabakh. Still, it failed thanks to the decisive actions of the Artsakh Republic Defense Army¹⁰. Unable to fulfil the tactical tasks set before it, the Azerbaijani Armed Forces were pushed back at the cost of numerous human and military losses. This course of action led to the achievement of a ceasefire on April 5 through the mediation of the Russian Federation an oral agreement was reached between Armenia and the "Chiefs of the General Staff of the Armed Forces of Azerbaijan"¹¹.

The Azerbaijani side has not provided precise information on the dead. According to the Azeri source, the Azerbaijani side suffered only 86 victims¹², which is not true. This was evidenced by a press conference held by the United States State Department on May 16 2016, at which it was noted that a total of 350 people died, but that there were more victims in Azerbaijan than in Armenia¹³.

During the April war, Azerbaijan repeatedly violated several international conventions and human rights obligations. In particular, Valery Khalapian, Marusya Khalapian and Razmela Khalapian, residents of the Talysh village, were

⁸ **A. Hovhannisyan**, *There was no other ceasefire between Armenia and Azerbaijan*, <https://razm.info/78535>.

⁹ *Ilham Aliyev's speech at the Security Council of the Republic of Azerbaijan*, <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidentinin-yaninda-tehlukesizlik-surasinin-iclasi-12742.html>.

¹⁰ Commentary of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Artsakh on the occasion of the April war, <http://www.nkr.am/why/news/2019-04-02/Comment-April-War..>

¹¹ Ministry of Foreign Affairs, Republic of Artsakh, <http://www.nkr.am/hy/four-day-war>.

¹² *April 4 is the anniversary of the glorious April war for Azerbaijan*, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2020/04/03/4-aprel-az-rbaycan-ucun-dord-gunluk-s-r-fli-muharib-nin-ildonumudur-1176710?fbclid=IwAR3dMi4SajPwID2yWWklc5U8zSrlBntBmMP8MjFNKO03axda9i-e-IzlxU>

¹³ Background briefing on Nagorno-Karabakh conflict, <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/ps/2016/05/257263.htm>.

brutally killed by Azerbaijani soldiers. 12-year-old Vagarshak Grigoryan, his brother, 11-year-old Gevorg Grigoryan and 12-year-old schoolboy Vardan Andreasyan were injured in an enemy attack in a schoolyard as a result of the shelling¹⁴. Also, according to a report published by the Artsakh Human Rights Defender in 2016, 90 per cent of the 28 servicemen in Artsakh who were in the Azerbaijani Armed Forces control zone were sentenced to death and insulted, cases of amputation and 3 cases of beheading were registered¹⁵. In particular, videos appeared on the Internet showing Azerbaijani soldiers showing the severed head of a Yezidi named Kyaram Sloyan¹⁶. A video appeared on the Internet where Azerbaijani President Aliyev was awarding the title of National Hero to the soldier who beheaded Kyaram Sloyan¹⁷. All of this is proof that the present authorities of Azerbaijan ignore international obligations and preach anti-Armenianism before the international community.

The April War took place not only on the battlefield but also in the media. The military actions that began on April 2 were accompanied by cyberattacks, as well as the creation of fake Armenian pages in an attempt to disseminate the most disturbing information on Facebook. The information policy of Azerbaijan was aimed at domestic as well as foreign and Armenian audiences. The Azeri society became the addressee of the inner audience. The public had been distracted from political problems by disinformation. The materials spread mainly referred to the occupation of Armenian territories, the desertion of Armenian officers. The official website of the Ministry of Defense of Azerbaijan reported misinformation about

¹⁴ Monument erected in memory of 12-year-old Vagharshak Harutyunyan killed during April war,

<https://www.panorama.am/am/news/2017/01/19/%D5%A1%D5%BA%D6%80%D5%AB%D5%AC%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%A5%D6%80%D5%A1%D5%A6%D5%B4-%D5%8E%D5%A1%D5%B2%D5%A1%D6%80%D5%B7%D5%A1%D5%AF-%D5%B0%D5%B8%D6%82%D5%B7%D5%A1%D5%AF%D5%B8%D5%A9%D5%B8%D5%B2/1711604>.

¹⁵ Artsakh Human Rights Defender's 2016 report, <https://www.artsakhombuds.am/sites/default/files/2019-12/%D4%B1%D6%80%D6%81%D5%A1%D5%AD%D5%AB%20%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%B8%D6%82%20%D5%AB%D6%80%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%B6%D6%84%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB%20%D5%BA%D5%A1%D5%B7%D5%BF%D5%BA%D5%A1%D5%B6%D5%AB%20%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A5%D5%AF%D5%A1%D5%B6%20%D5%A6%D5%A5%D5%AF%D5%B8%D6%82%D5%B5%D6%81%20-%202016%D5%A9..pdf>.

¹⁶ Karabakh conflict: Azerbaijani soldiers behead Yezidi from Armenia, <http://www.ezidipress.com/en/karabakh-conflict-azerbaijani-soldiers-behead-ezidi-soldier-from-armenia/>.

¹⁷ Aliyev awards officer who decapitated Artsakh soldier, <http://asbarez.com/149796/aliyev-awards-officer-who-decapitated-artsakh-soldier/>.

the seizure of several heights near the village of Talysh in the Tartar region, and the capture of some villages in the Jabrayil and Goranboy districts¹⁸.

The international community was the target of foreign audiences. The Azerbaijani media made every effort to present themselves as "victims of the Armenian aggression" in the eyes of the international community. From the very first days of April war, the Azeri media did not react, while the Armenian media field was wholly flooded with information. It had a positive effect, several world media covered the situation, referring to the Armenian press.

The study of the Armenian language and Armenian-language website activities in Azerbaijan

The stereotype that the Armenian language can never be learned for reconciliation "with the enemy" is rooted in the Azerbaijani intelligentsia. Instead, the knowledge of the Armenian language is necessary to prevent a possible counterattack against any potential future obstacle and use it for propagating misinformation.

In this context, great importance should be attached to the study of Armenian-speaking media in Azerbaijan, as well as the knowledge development of the Azerbaijani language in Armenia, especially in the intelligence and counter-intelligence linkages. With the advent of electronic media, the role of print media in the field of propaganda has significantly reduced. Today's media wars are mainly conducted via the Internet, thus benefiting both internal and external audiences, dissemination of misinformation and other desired information in the territory of the enemy, creation of social positions in neutral countries, etc. It is no longer necessary to print a newspaper for information purposes in an enemy or rival country.

The current Azerbaijani authorities attach great importance to the media in the Karabakh conflict and are actively using it in their anti-Armenian activities. The Azerbaijani authorities, aware of the invaluable impact of information on the consciousness of various societies, were trying in every possible way to influence their culture and the international community, as well as the ordinary consciousness of the Armenian society. For this purpose, in the year of 2000, from the very beginning, Armenian-language websites were created in Azerbaijan¹⁹.

For many years, the Azerbaijani propaganda machine has sought to sow destructive sentiments in Armenia, continually propagating the Armenian side's view of establishing peace at the cost of ceding territories. The primary means of influencing the Armenian audience are social networks and Azerbaijani websites

¹⁸ April war, "the beginning of a great victory", <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>.

¹⁹ L. Movsisyan, *Armenian media in Azerbaijan*, http://www.armin.am/armenianreligion/images/menus/1201/Movsisyan_Lilit.pdf.

which either had separate Armenian sections or had Armenian names such as "Armenia.az"²⁰, "Hayatsk.info"²¹, "Yerevan.az"²².

Some Azeri news agencies opened Armenian-language sections. One of the first was the Azerbaijani APA agency, whose director, Vyusale Mahirgeze (Vüsalə Mahirqızı), said that the agency's goal was to create an Armenian-language "accurate" coverage of events in Azerbaijan and the South Caucasus. The latter also noted that the local Armenian media does not provide reliable information about the events taking place on the front lines, and the objective of "APA" agency is to provide the Armenian society with 'accurate' information²³. The next Azerbaijani site is "Hayatsk.info". The latter started its activities on June 7, 2016. The Armenian name of the site already indicates that its purpose is to mislead the Armenian society and spread disinformation. During the four-day war, information about the Armenian side was constantly distributed in the Armenian-language sections of the site, which reinforced the border situation and shelled the Azerbaijani positions²⁴.

Information security specialist S. Martirosyan notes that in order to cause panic, false Azerbaijani users, citing alleged acquaintances on the front, spread rumours that they had personally witnessed the losses suffered by the Armenians, and that 'everything is lost'²⁵. According to some reports, an entire army of users and real people with fake pages from the Azerbaijani side took part in information operations on social networks. According to military news coordinator Razm.info Karen Vrtanesyan, about 2,000 Azerbaijani users have been blocked on Facebook²⁶.

At the professional level, there are several Internet resources in Azerbaijan that have Armenian versions. Sohbet Mamedov, director of the "Yerevan" Center, said that the "Yerevan" information-analytical center had become a leader in this field, which was followed by "Armenia" News website, Armenian versions of CBC TV channel and "AzVision" news website. The Armenian services of "Voice of Azerbaijan" radio and "AzTV" channel also operate. "Each of these resources, by offering a special task, was able to attract a wide range of readers' attention. But most importantly, what unites them is to

²⁰ <https://armenia.az/>.

²¹ <http://hayatsk.info/>.

²² <http://yerevan.az/>.

²³ *Establishment of Armenian-language sections of Azerbaijani websites*, <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/16991/>.

²⁴ "The sabotage of the enemy continues", <http://hayatsk.info/news/26898>.

²⁵ **S. Martirosyan**, *The Armenian-Azerbaijani conflict in the media field*, http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=14593.

²⁶ **K. Vrtanesyan**, *During the military operations on social networks, an entire army of Azerbaijani fakes operated*, <http://yerkramas.org/article/102545/ekspert-v-xode-boevyx-dejstvij-socsetyax-dejstvovala-celaya-armiya-azerbajdzhanskix-fejkov>.

provide the Armenian audience with 'objective' information in their native language about the history and cultural heritage of the Azerbaijani people, the achievements of Azerbaijan over the past 25 years, as well as about Armenian-Azerbaijani relations, problems and their causes";- Sohbet Mammadov told "1news.az"²⁷.

The younger generation of Azerbaijan is also interested in the Armenian language. A young girl who didn't want to be named, said she always wanted to be useful to the public and do something to make her country proud of her, so she decided to become an Armenian language specialist. While studying in the fourth year of the History Faculty of Baku State University, the girl spent her free time working on the Armenian publication of the "AZvision news" site. According to her, the platform offered ample opportunities for young people who wanted to become Armenian language experts.

There are two universities in Azerbaijan where Armenian-speaking specialists are trained-at the History Faculty of Baku State University²⁸ and at the Regional Studies Faculty of the Azerbaijan Language University. The Armenian language has been taught at Baku State University since 2008, and teaching of Armenian at the University of Languages of Azerbaijan began in 2010. About ten students a year are admitted to the faculty. The language is usually taught by an older generation of professionals born in Western Azerbaijan or Nagorno-Karabakh.

In 2014, Minister Fezail Ibrahimli noted that in order to fight against Armenians, it is essential to know their language and history. "I even suggest that the Armenian language be taught in secondary school". The problem here is not the love towards the Armenian language and history, but that we have encountered the historically hostile State that has dealt a great blow to our history", the deputy said²⁹. In September 2015, at the request of the Center for Strategic Research under the President of the Republic of Azerbaijan, Dr Hatem Jabbarly published the textbook "Armenian language"³⁰.

²⁷ *Armenian language in Azerbaijan . who is studying and for what,* <https://1news.az/mobile/news/armyanskiy-yazyk-v-azerbaydzhane-kto-i-zachem-ego-izuchaet?fbclid=IwAR0k1IXMvjx6hREeKQ8wchEkvCFp-REC5uzQ-B2UqEJA4cK8GEP1efV3JFE>.

²⁸ *Baku State University, Faculty of History, a schedule where the teaching of the Armenian language is mentioned,* <http://static.bsu.az/w16/2020%20C%C9%99dv%C9%99I%20II%20varim%20il-1-2.pdf>.

²⁹ *The Armenian language should be taught in Azerbaijan,* <https://modern.az/az/news/67671>.

³⁰ **H. Jabbarly,** *Mastering the Armenian language has advantages,* [https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/10963/..](https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/10963/)

The Ministry of Defence of Azerbaijan supports the scientific efforts of the universities to train specialists in the field of Armenology. In military schools, the Armenian language is taught along with other foreign languages.

"Among other languages, Armenian is also intensively taught at the Center for Foreign Languages of the Military Academy of the Armed Forces and the Department of Foreign Languages of the Heydar Aliyev Secondary School", - reported "1news.az" in the press service of the Ministry³¹.

In 2018, information was spread on an Azerbaijani website that all those interested could learn Armenian free of charge. The report specifically mentioned that the study of the Armenian language had recently been interesting, but at the same time highly demanded. It is also noted that, in the context of the war with the Armenians, the need for Armenian-speaking specialists becomes even more necessary. According to the Azerbaijani website Hayatskinfo.com, which has a separate Armenian section to disseminate disinformation among Armenians, it is in great need of Armenian language specialists³². Farid Shafiev, board chairman of the Center for Analysis of International Relations, stated in 2019 that there was a need for young professionals fluent in Armenian. The latter said that the center would focus primarily on a comprehensive study of the Karabakh conflict and all its aspects - legal, economic, political.

"We want to create a chair of Armenology at our Center. There is also a need for young professionals who are fluent in the Armenian language. It is difficult to find 10-15 such specialists in Azerbaijan, and even if we do, they are quite old. We have only one young specialist who knows Armenian".³³ In addition to the above-mentioned in 2019, the Center for International Relations Analysis in Baku (Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi) has announced that it is organizing courses in Armenian language³⁴.

A press release from the Center says that the courses are for young scientists and researchers, who want to learn the language at an elementary level. People with Master's or PhD degrees may participate in the training. Civil servants and government employees can also participate. The language courses will start on

³¹ *Armenian language in Azerbaijan . who is studying and for what*, <https://1news.az/mobile/news/armyanskiy-yazyk-v-azerbaydzhane-kto-i-zachem-ego-izuchaet?fbclid=IwAR0k1IXMvjx6hREeKQ8wchEkvCFp-REC5uzQ-B2UqEJA4cK8GEP1efV3JFE>.

³² *Free opportunity for those who want to learn Armenian*, <https://edumap.az/ermenii-dili-ovrenmek-isteyenler-ucun-furset/>.

³³ **Sh. Farid**, *There is a need for young professionals who speak Armenian*, <https://1news.az/news/farid-shafiev-est-neobhodimost-v-molodyh-specialistah-znayuschih-armyanskiy-yazyk>.

³⁴ **AIR** centre launched Armenian language courses, <https://aircenter.az/posts/articles/klpDvwAwNa.html?fbclid=IwAR1EV614i8ZM2GKVOswHjkOglrWoIWYbeEyyv80TEJ8CW RK-2dL1KCtkJ5E>.

December 1, 2019. Classes will take place twice a week³⁵. Recently, Azerbaijani MP Nasib Mahamaliyev also referred to the teaching of Armenian. The latter noted that the teaching of the Armenian language should also take place in State schools since language proficiency would allow future young professionals to strike at the enemy in a language they understood³⁶.

It is undeniable that Azerbaijani anti-Armenian information activities are expanding and developing and have recently become more prosperous thanks to the Armenian-language media. It is indisputable that the Azerbaijani information system, in particular the anti-Armenian propaganda, is controlled and directed by the President's Office of the country.

Study of Azerbaijani as a strategic language in the RA

Armenia, which is continuously in a state of war, is constantly confronted with Azerbaijan aggression, which manifests itself both in the front-line and in the mass media. Speaking about the activities carried out in the RA, it is noteworthy that in 2010 Azerbaijani was already taught at the Department of Turkic Studies at Yerevan State University³⁷ in 2012 the Department of Caucasus Studies was established at YSU Faculty of History, which allowed the Armenian students to master the Azerbaijani language³⁸. It is possible to study the language at the scientific level, which is of great importance in the security context of Armenia. Since 2017, the Chair of Foreign Languages of the International Scientific-Educational Center of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia has been continuously organizing foreign language courses (in Turkish, Azerbaijani etc.) at the Foreign languages and Intercultural Communication Club, which is unique. Everyone can take part in the course without age limits and knowledge. Language training continues till today, which is of strategic importance³⁹. The use of Azerbaijani language expanded when the Public Radio of Armenia started broadcasting news in Azerbaijani language as well. Public Radio is the only internationally recognized radio station with an international web page,

³⁵ Armenian language courses are organized in Azerbaijan, <http://www.turan.az/ext/news/2019/11/free/politics%20news/ru/85360.htm>.

³⁶ Is it possible to teach the Armenian language in secondary schools of Azerbaijan: Comments of deputies, <https://aztehsil.com/news/13739-azerbaycanin-orta-mekteblerinde-ermenii-dili-tedris-oluna-bilermi-deputatlardan-aciqlama.html>.

³⁷ YSU, Department of Turkic Studies, <http://www.ysu.am/faculties/hy/Oriental-Studies/section/structure>.

³⁸ Since 2012 more than 50 students have been doing BA at the Department of History, Caucasian Studies. <http://eph.am/news/hy/V2Sl8zhIcPGOd9UM8jgDec7TsG>.

including in Azerbaijani⁴⁰. Broadcasts in Azerbaijani are mainly intended for the Azerbaijani-speaking community. It is also an excellent opportunity for the younger generation to learn the language and use it in the future.

As mentioned above, Armenology is developing rapidly in Azerbaijan, and the number of those who speak Armenian is increasing day by day, which can pose a significant threat to Armenia's security, particularly in the military sphere. In many cases, Armenian-speaking members of the intelligence services of Azerbaijan tried to extort information from the citizens of the Republic of Armenia, mainly of a military nature. Still, their actions were prevented due to the work of the RA special services.

The Azerbaijani intelligence officers, using the opportunities of various social networks, through the names of Armenian users and social media websites, designed with the photos of Armenian heroes, entered into the webpages of different Armenian and Artsakh military units or private pages of people. Thus, using colloquial Armenian, they attempted to obtain information on the place of service, defensive positions, arming various military units, armaments and command headquarters.

The intelligence services usually employ people with the knowledge of foreign languages, especially those who speak the language of the enemy or the rival State, to disseminate false information through them. Also, they can quickly establish contacts with the citizens of an enemy country and conduct destructive intelligence activities by obtaining information about people, facts, various events and interests to them. Studies show that Azerbaijani intelligence services prefer people who speak Armenian.

All the above mentioned should be a signal for the Armenians to be more vigilant in communicating with the enemy. At the same time, in Armenia, it is necessary to develop programs of in-depth teaching of the Azerbaijani language consistently. Undoubtedly, the enemy must be subjected to severe moral and psychological damage, which can be facilitated by his knowledge of the language and its use for propaganda purposes. Emphasis should be placed on military education, which should serve the security interests of Armenia.

Conclusion

The research once again proves the necessity of teaching Azerbaijani in Armenia. Azerbaijan, which has adopted a military tactic, continues to ignore its international obligations by promoting racism and anti-Armenianism, as evidenced by the April war. The April war proved once again that threatening the population of Artsakh with the force of arms is at least meaningless. As we have seen, the

³⁹ NAS RA, International Scientific-Educational Center, <https://isec.am/english-club/english-club-about-us>.

⁴⁰ The Azerbaijani website of the Public Radio of Armenia, <https://az.armradio.am/>.

Azerbaijani side has spared no resources for improving the level of knowledge of the Armenian language in the country. All opportunities are used, mostly, it is essential to note that Armenian language courses are organized free of charge, which aims to attract more applicants. It is of strategic importance for the Republic of Armenia to know the language of the enemy, to give a worthy counterattack to the enemy in the media sphere as well. Security considerations should, therefore, be given priority, as strengthening the country's defence capability and ensuring a secure and dignified peace are critical to the dynamic and sustainable development of Armenia and Artsakh. The prospect of war is not the choice of the Armenian people, but its task is to prevent it.

Գրիգորյան Գոհար, Մովսիսյան Լուսինե- Օտար լեզվի՝ մասնավորապես ադրբեջաներենի ուսումնասիրության կարևորությունը որպես ՀՀ ազգային անվտանգության ապահովման բաղադրիչ- Ակնհայտ է, որ 21-րդ տեղեկատվական դարաշրջանում պետությունների միջև տեղի ունեցող հակամարտությունները հաճախ շեղվում են ավանդական ռազմական բնույթից և ստանում են բոլորովին նոր ձև ու բովանդակություն՝ տեղեկատվական, հոգեբանական, տնտեսական և տարատեսակ այլ պատերազմների տեսքով: Անդրադառնալով մասնավորապես տեղեկատվական հարթակում տեղի ունեցող պատերազմներին՝ արդի դարաշրջանում առավելապես կարևորվում է օտար լեզվի իմացությունը: Մայրենի լեզվից բացի այլ օտար լեզվին տիրապետելը դարձել է ծայրաստիճան անհրաժեշտ: Լեզուների և ազգային անվտանգության կապը նոր չէ, սակայն սրա վրա ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում 21-րդ դարում, երբ պատերազմական գործողությունները նկատելի են արդեն մեղիա հարթակում: Օտար լեզվի տիրապետման և մասնավորապես ՀՀ ազգային անվտանգության ապահովման կապն ավելի լավ հասկանալու համար աշխատանքում կատարել ենք մի շարք ուսումնասիրություններ, անդրադարձել ադրբեջանական լրատվական դաշտին, ինչպես նաև կարևորել ենք ՀՀ-ում ադրբեջաներենի ուսուցման խթանումը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղրամյան Սեդա , Պարզ նախադասության դրսևորումները հայերենի առաձևերում և ասացվածքներում՝ ըստ հաղորդակցման նպատակի	3
Բառնասյան Զեմմա , Երկբարբառացումը որպես քերականական միջոց հայեր որոշ բարբառներում.....	21
Գրիգորյան Գայանե , Ժամանակակից հայերենի հպաշփական հնչյունների փոքրձառական ուսումնասիրություն.....	29
Խաչատրյան Հասմիկ , Տուն և տնտեսություն իմաստային դաշտն արտացոլող բառանունների բարբառային պատկերը Արագածոտնի տարածաշրջանում.....	41
Կատվայան Վիկտոր , Հինհայերենյան իրողություններ Սասունի բարբառում.....	51
Հակոբյան Ֆրիդա , Բառակազմական վերլուծության մեքենայացման խնդիրներ.....	60
Harutyunyan Arusyak , Effectiveness of Hybrid TOEFL iBT Course: Success by Trials and Errors	72
Միքայելյան Սոնա , Ստ.Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» քառահատորի արաբական փոխառությունները	85
Мхитарян Гаяне , Древние музыкальные инструменты в армянском переводе библии	93
Սարգսյան Մերի , Հայերենի բառակազմության էլեկտրոնային շտեմարանի առանձնահատկությունները.....	101

Սուքիասյան Հենրիետա, Քոչատաշյան Ս., ՀՀ բուհերում օտարերկրացի ուսանողների հայերենի դասավանդման և ուսումնառության շուրջ.....	113
Սուքիասյան Հենրիետա, Թոռունյան Նաիրա, Բժշկագիտական օտար տերմինների հայերեն տառադարձությունը.....	118
Վարդանյան Արտակ, Հայերենի բարբառների մանկական բառապաշարը.....	133
Քումունց Մհեր, Հնագույն շերտի բառերը Սյունիք-Արցախի բարբառային բառապաշարում	141
Grigoryan Gohar, Lusine Movsisyan, The Importance of Studying a Foreign Language, Azerbaijani in Particular, as a Component of Ensuring the National Security of the Republic of Armenia	153.